821-512.154
А.40

ЧИНГИЗ
АЙТМАТОВ

ЖЕМИЛЕ

ҖЕМИЛӘ

Ине мен ене дашы йөнекейҗе чарчувалы кичиҗик суратың өңүнде дурун. Эртир ир билен оба гитмели велин, мен суратдан гөзүми айырман, мисли ол маңа ёлуң ак болсун диййип пата берәйҗек ялы, дыкгат билен оңа середйәрин.

Мен бу сураты хич вагт сергилере чыкармаярдым, обадан доган-гарындашларым геленде болса, оны хас беркрәк гизлейәрдим. Бу бир хич киме гөркезмез ялы суратам дәл, бута сеҗде эдилиши ялы, сеҗде эдәймәге гадымдан галан сунгат нусгасам дәл. Ол йөнекей. онуң йүзүнде йөнекей ериң шекили бар.

Суратың җуммүшинде — аңырда гүйзүң солгун асманы гөрүнйәр. Ел гаты узакдан даг улгамларының үстүндәки чал булутҗагазлары ковалап гелйәр. Суратың өңүнде болса гоңрас ёвшанлык гиң сәхра бар. Яңырак яган ягыш зерарлы энтек гурамадык ёл хем гаралып ятыр. Ёлуң ики яны гуры, дөвүлшип ятан делелерден долы. Тигир ызының бойы билен ики саны ёлагчының ызы узалып гидйәр. Ёлуң үстүндәки ызлар нәче узаклашдыгыча, шонча-да говшак гөрүнйәрди, ёлагчылар болса, гөвнүне, ене бир әдим этләйселер, суратың чарчувасындан чыкып гидәйҗек ялыды. Олардан бири... Хер нәчик-де болса, мен бираз ховлугян өйдйән.

Бу вака мениң яшлык дөврүмде болупды. Курск хем Орёл шәхерлериниң этегинде бир ерде уруш гидйәрди. Узакдакы фронтларда бизиң аталарымыз хем доганларымыз сөвешйәрдилер, биз болсак шол вагтлар етгинҗекдик, он бәш яшларымыздадык, колхозда ишлейәрдик. Дайханларың чекип йөрен гүнделик агыр зәхмети бизиң бекемедик билимизе дүшүпди. Айратынам орак

махалы бизе хас агыр дүшйәрди. Биз телим гүнләп өйү мизе гайтмаярдык. Гиҗәмизи, гүндизимизи мейданда — я хараманда, я-да дәне дашаян станциямызын ёлунд гечирйәрдик.

Шейле җөвзалы гүнлериң бириндe, орак ормакда яңа ораклар мисли от ялы гызан вагты, бош арабалы станциядан доланып гелйәркәм, мен өйүмизе совулмагы йүрегиме дүвдүм.

Эдил гүзериң янында, көчәниң гутарян еріндәки белентлигиң үстүнде дашы берк хаятлы ики саны ховлы бар. Ховлуларың төверегинде узын дереклер башларыны ал-асмана гөтеришип отыр. Ол бизиң өйүмиз. Бизиң бу ики саны машгаламыз узак вагтлардан бәри ге шулыкда яшаяр. Мениң өзүм Улы өйден. Мениң өзүмдеі улы ики саны агам бар, оларың икисем энтек өйленме дик, икиси-де фронта гитди, көп вагтдан бәри олардан хат-хабар ёк.

Мениң какам көне агач уссасыды. Ол эртир намазыны окап болансоң, колхозың уссаханасына гидйәрди-де, гараңкы мазалы гатлышанда өе гайдып гелйәрди.

Эҗем билен кичи аял доганым өйде галярды.

Обада Кичи өй дийилип атландырылян гоңшы ховлуда бизиң якын гарындашларымыз яшаярды. Бизиң бабаларымызмы я бабаларымызың бабасымы сүйтдеш доган болупдырлар, эмма мен олар бизиң якын гарындашымыз дийип айдярын, себәби биз бир машгала болуп яшаярыс. Бизиң бабаларымыз мал сүрен вагтларында-да биле сүрүп, дүшлән вагтларында-да биле дүшләп, өнем бир юртда биле яшапдырлар. Шол адаты бизем довам этдирйәрис. Обада коллективизация башланда, бизиң аталарымыз ховлыны янашык салдылар. Хава, диңе бизем дәл, ики деряның арасында ерлешйән обаның гырасыны сырып гидйән тутуш Арал көчесем — бизиң тайпадашларымызам шейле этдилер. Бизиң барымызам бир тиреден ахырын.

Коллективизациядан соң узак вагт гечмәнкә Кичи өйүң хожайыны арадан чыкды. Онуң аялы ики саны яшажык оглы билен галды. Шол вагт энтек бизиң обамызда сакланып гелйән көне урп-адата гөрә, огуллы галан дул аялы башга ере гойберип болмаянлыгы себәпли, бизиң тайпадашларымызам оны мениң какама дакдылар. Ата-бабаларының рухуның өңүндәки борҗы кака-

…ы шейле ише меҗбур этди, чүнки ол мерхумың иң якын …арындашыды.

Шейлелик билен, бизде икинҗи машгала пейда бол…ы. Кичи өй өзбашдак ховлусы, өзбашдак малы билен …йры хоҗалык хасапланярды, эмма биз эсасан биле …шаярдык.

Кичи өем ики оглуны гошунчылыга угратды. Улусы …адык гошунчылыга өйлененинден соң басым гитди. Биз …ндан, догрусы, өрән селчең хат алдык. Кичи өйде ола…ның эҗеси (мениң «кичи эҗем» диййп адыны тутяным) …илен Садыгың гелни галыпды. Оларың икисем эртирден …шама ченли колхозда ишлейәрди. Мениң кичи эҗем …эхирли, ылалашыклы, гөвначык аялды. Ол ишде, яп …азмакда-да, бейлеки хер хили ишлерде-де яшлардан …за галмаярды, гешиң гысгасы, кәтмени элинде өрән …ерк тутярды. Алла, онуң багтына, ишеңңир бир гелнем …рди. Җемиле ядамазаклыкда-да, догумлылыкда-да …җеме кыбапдашды, йөне велин хәсиети бирнеме үйтге…игрәкди.

Мен Җемиләни дыгысыз говы гөрйәрдим. Олам мени говы гөрйәрди. Биз гаты гадырлыдык, эмма биз бир-биримизиң адымызы тутуп геплешмездик. Биз айры …ашгаладан болан болсадык, мен онуң адыны, элбетде, Җемиле диййп тутсамам тутардым. Эмма мен оңа хеми…ше гелнеҗе диердим, ол болса, мен кичиҗик оглан бол…асам-да, асыл икимизиң яшымызың арасында ончаклы …ир тапавут ёгам болса, маңа кичине бала диерди. Гел…иң өз эринден кичисине кичине бала я-да кайным …иүвүрҗим) дийимеги обамызда адат болуп галыпды.

Ики ховлынының өй хоҗалык ишлерини мениң эҗем …дийәрди. Кичиҗик уямам оңа көмеклешйәрди. Ол сач…кагазы сачбагылыҗа дийсең энайыҗа гызды. Шол кын …үнлерде онуң җан эдип ишлейши мениң хич вагт ядым…ын чыкмаз. Боссанчылыкдан аңырда ики ховлынынам …узусы билен гөлесини бакян шолды, өй мыдама йылы …олуп дурар ялы, тезек йыгнап, чөплеме чөплейәнем …олды, бу шол эҗесиниң екелигини дуйдурман, өзүниң …ылайым сөзлери билен онуң хат-хабарсыз йитип гиден …гуллары барада эдйән гайгылы пикирлеринден унсу…и совян җайты буруплыҗа мениң мәхрибан уяҗы…ымды.

Бизиң өйүмизде герек затлары алянам, агыр машга…амызың агзыбирлигини саклаянам мениң эҗемди. Маш-

галамызы горайҗам, ики ховлының эсасы кейванысы шолды. Ол энтек яшажыкка, гөчүп-гонуп йөрен бабаларымызың машгаласының арасына гошулыпды, шонуң үчинем бизиң машгалаларымызы өрэн адалатлы доландырмак билен, өтен-гечеплерпмизи хорматлап гелйәрди. Обамызда оны иң хорматлы, ынсаплы, пәхимли хем тэҗрибели хоҗалыкчы аял хасаплап, онун сөзүнден чыкмаярдылар. Кичиҗик обамызда, догрусыны айтсаң, какамы машгала башы хасапламаярдылар. Бир зат болса адамларың: «Пәхей-де вели, сен говусы усса халыпаның янына гитме, ол дине бир өз палтасыны билйәр. Онуң байры аялы хеммесиниң баштутаныдыр, ана шонуң янына барсаң, ишиң битәер...» дийип айдян сөзлери а эшидилмейәрди.

Өз яшлыгыма гарамап, мениң хоҗалык ишлериң хәли-шинди гошуляндыгымы хем айтмак герек. Бу ягдай диңе мениң агаларымың урша гиденлиги себәпли шейле болярды. Маңа хемише оюнсырадып, кәвагтлар болса чынлакайдан ики машгаланың җигиди — горажысы ве эклейҗиси диййәрдилер. Мен муңа бегенйәрин ве җогапкәрчилик дуйгусы хич вагт менден айрылып гитмейәрди. Онуң үстесине-де эҗем мени өзбашдак болмаклыга хөвеслендирйәрди. Ол мениң узынлы гүн сессиз-үйнсүз тагта кесип, оны ренделәп йөрен какам ялы болман, дүшбп хем хоҗалыкчы жигит болмагымы ислейәрди.

Ине мен станциядан гелдим-де, өйүмизиң янындакы гүҗүмиң көлегесинде арабаны сакладым ве хамыт баларыны говшадып, дервезэ тарап угранымда, ховлымыза дуран бригадиримиз Оразмәде гөзүм дүшди. Ол эдил хемишекиси ялы, эрe даңлан пишиги билен ябысының үстүнде отыр. Онуң бейле янында эҗем дур. Олар бир зат барасында давалашярлар. Мен якынлашанымда, эҗемиң сесини эшитдим:

— Бейле зат болуп билмез! Таңрыдан горк! Хий, аялың йүкли араба сүрени гөрлүп-эшидилен затмы? Бу герегим, мениң гелниме азар берме, гой ол өңки ишлерини ишләберсин. Онсузам бир дабаным ере дегйәр, бир депәм; ики ховлың өй ишине етишэймек аңсат дәл. Энтегем гызжагазым голлайяр. Инди ики хепде бәри билими язамок, эдил кече басан ялы, инче билим учуп баряр, ханха җөвенлер сүллеришип отырлар, сувармалы болупдыр! — дийип, гахарлы айтды-да, орамасының ужуны

гаршы-гаршы көйнегиниң якасына салмага башлады. Бу онуң гахарының гелендигини аңладярды.

Умытсызланан Оразмәт ээриң үстүнде ики яна ыранып, шейле дийди:

— Сиз нәхили адам ахырын! Мен бир шунуң ялы чапылан төңңе болман, битин адам болан болсам, онда сизе шейле ялбарар йөрермидим? Говусы мен, хемишеким ялы, дәнели халталары араба басышдырардым-да, ябылары хайдадардым!.. Мунуң аял иши дәлдигини менем билйәрин, эмма эркек адамы нireден тапжак, ханы эркек адам бармы нәме... Ине онсоң биз оларың ызында галан гелинлерине ялбармалы болдук. Сиз өз гелниңизе гадаган эдйәрсиңиз, ёлбашчыларымызам: «Солдатлара чөрек герек, биз болса планы бозярыс» дийип, бизе агызларындан геленини сөгйәрлер. О нәхили болдугы, хий бейле-де бир зат болармы?

Мен гамчымы ерден сүйрәп, олара тарап уградым. Бригадир мени гөренде, хетденаша бегенди, онуң келлесинде бир пикириң пейда боландыгы гөрнүп дурды.

— Ери, сиз гелниңизден шейле горкян болсаңыз, онда ине онуң йүвүржиси — дийип, ол гуванч билен мени гөркезди. — Ол оңа бир адамы хем голайлашдырмаз, хава, асыл пикирем этмәң. Бизиң Сейидимиз ажап йигит. Ине шу огланлар бизе чөрек берйәр, диңе шулар бизи голдаяр...

Эжем бригадири сөзүни соңламага гоймады.

— Вах-ей, мениң сергезданым, гөр сен нәмә меңзейәрсиң! — дийип, ол зейренди. — Сачына серетсене, өрүбермели болупдыр... Атасам бир гелеңсиз, оглунын башыны сырмага-да хич вагт тапанок...

— Ери боляр-да, гой бу гүн Сейит гаррыларың янында яйнасын, башыны сырдырсын! — дийип, Оразмәт эжемиң угрундан турды. — Сейит, бу гүн өйүңизде гал, ябылары иймле, эртир ир билен болса арабаны Жемилә берерис, билеже ишләрсиңиз. Бәриңи бак, оңа жогапкәр боларсын. Сиз асыл ховсала дүшмән, еңңе, Сейит хич киме гелниңизиң товугына күш дийдирмез. Эгер герек болса, Даныяры хем оларың янына гошаярын. Сиз оны танаярсыңыз ахырын, о бир гаравсыз адам, ол шо фронтдан тәзе гелен. Ине үчүси биле станция дәне дашаярлар; онсоң ким сизиң гелниңизе лак атмага хет эдип билер? Догры дәлми, Сейит? Сен нәхили гөрйәң, ине Жемиләни

арабакеш этжек боларыс, эжең болса ылалашмаяр, сен оны разы эт.

Бригадириң мени өвмеси хем улы адам хөкмүнде маңа маслахат салмасы мениң гөвнүме ярады. Галыберсе-де, Жемиле билен биле арабалы станция гитмегиң нәхили оңат болжакдыгыны мен шол бада гөзүмиң өңүне гетирдим. Соңра мен чынлакай сыпата гирдим-де, эжеме:

— Оңа хич зат боласы ёк. Нәме, оны мөжек иер өйдйәңми?! — дийип, жаңыпкеш арабачы ялы, жыт эдип түйкүрдим хем аграслык билен эгними херекетлендирип, ызымда гамчымы булайладым.

— Шейдийсене! — дийип, эжем геңиргенди, бирхили бегенен ялам болды, эмма шол бада гахарлы гыгырмага башлады: — Мен саңа мөжек гөркезерин, сен нәмәни билйәң, мең башыма болдуң бир акыллы адам!

Эжем ене кечжаллыгына тутаяр өйдүп, Оразмәт оңа ховатырлы гарады-да:

— Эйсем ол билмән, ким билсин, ол сизде ики машгалапыңам жигиди ахырын, гуванмага хакыңыз бар! — дийип, мениң аркамы тутды ве соңра нәме айтжагыны билмән, алжыраңңы йылгырды.

Эмма эжем гаршылык билдирмеди, бирхили бу меселә шол бада дүшүнди-де, улудан демини алып хүмүрдемәге башлады:

— Жигит нәме ишлесин, энтек чага ахырын, хава, йөне гиже-гүндиз ишде сүйренип йөр... Бизиң дидарындан доюп болмаян жигитлеримизиң велин ниредедигини алла билсин! Мисли гөчүлен юрт ялы болуп, бизиң ховлуларымыз бошап галды...

Мен эййәм дашлашып гитдим ве эжемиң соңкы айданларыны эшитмедим. Гидип баршыма, гамчым билен жайымызың чүңкүне шарпылдадып чалдым велин, тозап гитди ве элимиң аяжыгы билен патладып, ховлының ичинде мачжа серип отуран уяжыгымың йылгырмасына жогап хем бермән, гопбамсырап, теләриң ашагына бардым. Бу ерде мен чоммалып отурдым-да, күндүкден өзүм сув акыдып, ховлукман, элими ювдум. Соңра мен отага гирип, бир кәсе гатык ичдим, икинжи кәсе гатыгы болса эпишгәниң өңүнде гойдум-да, ичине чөрек дограмага дурдум.

Эжем билен Оразмәт хенизем ховлуда дурдулар. Олар инди давалашман, йөне аркайынлык билен ювашжа гүрлешйәрдилер. Олар мениң агаларым барада гүр-

руң эдйән болсалар герек. Бригадир әҗеми көшешдирен болмага чемели, ол габаклары елленен гөзлерини көйнегиниң еңи билен гайта-гайта сүпүрип, Оразмәдиң сөзлерине пикирли гөрнүшде башыны ыралап җогап берйәрди ве үмезләп дуран гөзлери билен агачлардан үсташыр, мисли ол ерде өз огулларыны гөрәйҗек ялы, узак-узак ерлере серединәрди.

Эҗем гайгылы халда бригадириң айданлары билен разылашан болмага чемели. Бригадир болса ишиниң битенинден гөвни хош болуп, ябысыны гамчылады-да, ёргасына сүрүп, ховлудан чыкып гитди.

Эмма шол вагт, әлбетде, бу ваканың соңунуң нәхили гутарҗакдыгы барада эҗемем, менем хич зады гүман этмәндик.

* *
*

Җемиле ики ат гошулан арабаны оңармаз өйдүп, мен хич вагт шүбхеленмейәрдим. Ол ябыдан горканокды. Җемиле дагдакы Бакаир обасындан болан гылял чопанының гызы ахырын. Бизиң Садыгымызам гылял чопаныды. Ол бир гезек яз вагты айлавда Җемиләниң ызындан етип билмән болара чемели. Догрумы, нәдогрумы, оны ким билйәр, эмма бирнәче адамларың айтмагына гөрә, шол масгарачылыкдан соң Садык оны алып гачыпдыр. Бирнәчелери болса олар бир-бирлерине сөйшүп барыпдырлар диййәрлер. Гараз нәме боланам болса, олар бары-ёгы дөрт ай биле яшадылар. Соңра уруш башланды ве Садыгы гошунчылыга алдылар.

Җемиләниң чагалыгындан атасы билен биле гылялың янында боланлыгынданмы я онуң атасының ялңыз перзенди — хем оглы, хем гызы боланлыгынданмы, өзи нәмедендигини билемок велин, йөне онуң хәсиетинде эркек кишиниң гылыгы барды; ол бирхили гөнүмелди, кәмахал болса хатда гөдексидем. Җемиле ишләнде-де тутанъерлиди, эркек адам ялы эрҗелди. Ол гоңшулары билен оңушманы башарярды, эмма оңа бидерек ере дегәйселер, сөгүшмекде хич кимден пес отурмаярды, хатда кәбирлериниң сачындан тутуп сүйрән вагтларам болупды. Гоңшуларымыз ондан шикаят эдип: «Сизиң гелниңиз нәхили зат? Босагаңыздан әтләнине вагт геченок велин, не адамдан утаняр, не адамы сылаяр! Геплесе педигулыңы берәййәр!» диййип, энчеме гезек гелипдилер.

Эҗем олара: «Онун шейле боланы говы-да! Бизиң гелинимиз догручыллыгы халаяр, ол бир зат болса адамының йүзүне айдяр. Саман астындан сув гойберениңден шейле боланың говы-да. Сизиңкилер юващлык билен этҗегини эдйәрлер, ана шо тетелли ювашлар болса палак юмуртга ялы, дашы арассажа, йылманак, ичиниң порсусы болса бейнине орнаяр» дийип җогап берйәрди.

Какам билен кичи эҗем илиң гайын атасы, гайын энеси ялы дәлдилер, олар хич вагт Җемиләни берк тутмадылар, оңа инҗирдемедилер. Олар оңа мәхир билен гарардылар, оны говы гөрердилер ве онуң бир худайы билмегини хем өз әрине вепалы болмагыны арзув эдердилер.

Мен оларың максадына дүшүнйәрдим. Дөрт огулларыны гошунчылыга уградып, олар ики ховлынызам ялныз гелни Җемиледен гөвүнлерине карар тапярдылар ве шонуң үчинем онуң дийсең гадрыны билйәрдилер. Эмма мен өз эҗеме хич дүшүнип билмейәрдим. Эҗемиң хөкүмли хем рехимсиз хәсиети барды. Ол өз кадасы билен яшап, шоны хич вагт үйтгетмейәрди. Ол хер йыл яз геленде, какамың яшлыкда ясан гөчме өйүни ховлымызың ичинде дикерди-де, арча пүрүн якып, оңа түссе берерди. Ол бизем зәхмети берк сөймек хем өзүнден улулары сыламак хәсиетинде тербиеледи. Ол әхли машгаламызың гүррүңсиз табын болмагыны талап эдйәрди.

Җемиле болса бизиң өйүмизе гелен гүнүнден башлап бейлеки гелинлер ялы дәлдигини билдирди. Догрусы, ол улулары сылады, оларың айданларына гулак асды, эмма хич вагт оларың өнүнде башыны эгмеди, йөне велин терсине бакып пышырдаян яш гелинлер ялы, шеребели дилинем етирмеди. Ол гөвнүне гелен зады гөс-гөни айтды ве өз пикирини айтмакдан хич вагт чекинмеди. Эҗем көпленч онуң аркасыны тутярды, онуң билен разылашярды, эмма хемише нетиҗәни өзи чыкарярды. Мениң гөвнүме, эҗем Җемиләниң ак гөвүнлилигини хем догручыллыгыны гөрүп, оны өзи ялы адам хасап эдип, ирү-гич оны өз орнунда гоймагы, оны өзи ялы хөкүмдар хоҗалыкчы аял, шейле байбиче, машгаланың хемаятчысы этмеги гизлинлик билен арзув эдйән ялыды.

— Аллаха шүкүр эт, гызым! — дийип, эҗем Җемилә өвүт-несихат берйәрди. — Сен абадаң, дөвлетли өе гелдиң. Бу сениң багтыңдыр. Аял машгаланың багты чага догурмакдыр хем чагаңы аркайын эклемекдир. Саңа

болса биз гаррыларың бар газанжымыз галар, биз бу затлары гөрүмизе өз янымыз билен алып гитмерис ахырын. Ким өзүниң намысыны, хаясыны горап сакласа, багт диңе шонда болар. Муны ядыңдан чыкарма, өзүңден сересап бол!..

Эмма Җемиләниң кәбир хәсиетлерини гөренде, хер ничик-де болса, гайын энесиниң өңкүлиги болмаярды, чүнки ол эдил кичиҗик чага ялы хетденаша шадыянды. Вагтал-вагтал гүлер ялы хич зат ёк ялам болса, ол гүлмәге башларды, онда-да хезил эдип, җак-җак гүлерди. Ишден гелен вагтында болса, йөне геләймән, япдан бөкүп, ховла ылгап гирерди. Сен-де ёк, мен-де ёк, бир бу гайын энесини, бир бейлеки гайын энесини огшамага, гуҗакламага башларды.

Җемиле айдым айтмагы хем говы гөрерди. Ол улулардан утанман, хемише хайсам болса бир айдымы айдар йөрерди. Онуң бу болушлары машгаламызың гылык-хәсиети билен бап гелмейәрди, эмма гайын энелериң икисем, вагт гечдигиче Җемиле дуругшар, яш вагтлары хемме гелнем шейле боляр ахырын — дийип, өзлерини көшешдирйәрдилер. Мениң үчин болса дүнйәде Җемиледен говы хич ким ёкды. Җемиле икимиз бир ерде болсак хезил эдйәрдик, хич бир себәпсиз хахахайлап гүлүшйәрдик ве ховлуда бир-биримиз билен ковалашярдык.

Җемиле гөрмегейди. Ол сыратлы, кадды-каматы гелшикли, ики өрүм ёгын сачы билинден ашак дүшүп дуран машгалады. Ол өзүниң ак яглыгыны маңлайрагындан эдип, говшаҗык даңынярды, бу болса оңа дыгысыз оңат гелишйәрди хем бугдай реңк йылманак йүзүни овадан гөркезйәрди. Җемиле гүлен вагтында, онуң бадамгабак гара гөзлери яшлык хыҗувы билен җошярды. Бирденкә ол шеребели оба айдымҗыкларыны айтмага башланда болса, онуң овадан гөзлеринде гызлык шөхлесинден үйтгешик бир шөхле пейда болярды.

Мен йигитлериң, айратынам фронтдан гайдып геленлериң оңа йити-йити середйәндиклерине йыгы-йыгыдан душ гелйәрдим. Җемиләниң өзем дегишмәни говы гөрйәрди, эмма, догрусыны айтсаң, элини узадыберенлериң велин эллерине какярды. Хер ничик-де болса, бу мениң җаныма дегйәрди. Мен, кичи доганың өз уясыны габаныншы ялы, оны габанярдым ве Җемиләниң янында яш йигитлери гөрәйсем, нәхилидир бир тәр билен олара

пәсгел бермәге чалышярдым. Мен гахардан яңа хум ялы чишердим-де, олара шейле бир газап билен середердим велин, мениң бу гөрнүшимден: «Сиз бу ерде гаты кикирдешен болмаң. Ол мениң доганымың аялы, онуң хоссары ёкдур өйдүп пикир этмәң!» диен сөзлери окамак болҗакды.

Шейле минутларда мен билгешләнден эдепсиз болан болардым-да, Җемиләниң янындакы җалатайлары масгараламак үчин, еримп, ери дәлми, гүррүңе гошулардым, мунуң билен хич зат чыкмаңында болса, мен өзүми йитирердим-де, дәли өкүз ялы пыщылдардым. Җахыллар ныңкырышып:

— Эх-ей, она бир серет-ле! Бу онуң гелнежеси экен-ов, ине бир хезиллик, биз асыл муны билмәндирисем!— диердилер.

Мен чыдаҗак болардым, эмма гулакларымың мис ялы гызяныны дуярдым ве гөвнүме дегилмекден яңа гөзлериме яш айланар гидерди. Гелнеҗем Җемиле болса муңа дүшүнерди. Ярып баряп гүлкүсини зордан саклап, чынлакай гөрнүше гирерди-де, йигитлере хемлели йүзленип:

— Сиз көчеде ятан гелнеҗе бардыр өйдйәрсиңизми? Әхтимал, сизде көчеде ятаны болса-да бардыр, эмма бизде ёк! Гум болсаңыз-ла, йөр, йүвүрҗим, бу ерден гидели! — диерди-де, оларың өңүнде өз оваданлыгыны гөркезип, Җемиле текепбирлик билен башыны ёкары гөтерерди ве эгинлерини терезиледип, мениң билен йөрәп уграндан соң, чалаҗа йылгырарды.

Бу йылгырышда хем гайгы-гам, хем шатлык гөрүнйәрди. Ол, белкем, шол вагтлар шейле пикир эдйәндир: «Ах сен, самсыҗак! Эгер мен гезмек ислесем, ким мени саклап билер? Бүтин машгала болуп аңтасаңызам, хич зат гөрмерсиңиз!» Шейле ягдайда мен гүнәкәр халда дымардым. Хава, мен Җемиләни габанярдым, оны дыгысыз говы гөрйәрдим, онуң гелнеҗемдигине, онуң оваданлыгына хем хич киме дахылсыз, эркана хәсиетине гуванярдым. Биз онуң билен йүрекдешдик хем бир-биримизден хич гизлин сыр сакламаярдык.

Шол гүнлер обада эркек адам азды. Шол ягдайдан пейдаланып, кәбир йигитлер аялларың янында өзлерини бихая хем әсгермезчиликли алып барардылар. Шол йигитлер: «Аяллар билен сүйренҗеңлик эдип йөрмек нәмә герек, хайсыны ислесең, диңе бармаҗыгыны гымылда-

дай, деррев ылгап гелер» дийип пикир эдйэн ялыдылар.

Бир гезек от ятырып йөркәк, бизиң дашгын гарындашымыз Осман Җемилә азар бермәге башлады. Ол хем өз өңүмде бир аялам дуруп билмез дийип хасап эдйәнлерденди. Җемиле ызгытсызлык билен онуң элини итип гойберди-де, көлегеләп отуран күдесиниң ашагындан турды.

— Җәхендем бол! — дийип, ол гахарлы хүңүрдеди-де, еңсесине өврүлди. — Ёгса-да, айгыр ат ялы болшуп, сизден шундан говусына гарашмалам дәлдир-ле!

Осман күдәниң ашагында чәшерип ятды-да, өлҗерип дуран эрнини йигренч билен гыншардып, шейле дийди:

— Етип билмәнсоң, ёкарда асылгы дуран эте пишик порсы диййәндир... Нәме нәз эден болярсың? Өлемен ислейәнсиңем велин, мең башыма бурнуны сован болярсың...

Җемиле хырра ызына өврүлди.

— Герек, белкем, өлеменем герекдир! — диенде, онуң сеси сандырады. — Эмма велин бизиң ыкбалымыз шейле болды, сен болса, акмак, үстүмизден гүлйәрсиң. Йүз йыллап солдатың аялы болуп, дул гезерин, эмма сен тетеллиң йүзүне түйкүрмегем ислемен, йигренҗи. Уруш болмадык болса, мен сениң йүзүне середермидим, ким сениң билен геплешерди!

— Менем шоны айдярын-да! — дийип, Осман йыршарды. — Хәзир уруш. Әрин гамчысы дегмәнсоң, сен дәли-порхан болярсың! — диенде, онуң гөзлери шехветпаразлык билен йылдырады. — Ах, сен мениң хелейим болан болсадың, сени чув яланaч эдип, дөш билен ойналардым, шонда сен буҗагаз хеңини тапмаздың — дийип, Осман бихаялык билен геринди-де, бармагыны шакгылдадып гойберди.

Җемиле бир затлар диймекчи болуп, онуң янына дазарылып барарлам болды, эмма онуң билен баш гошмагың бидерекликдигине дүшүнип, сесини чыкармады. Ол йигренчли назар билен оңа узак вагтлап серетди. Сонра хапа зада түйкүрен ялы түйкүрип, ерде ятан чаршагы алды-да, дашлашып гитди.

Мен күдәниң аңырсында беде дашалян пургуның үстүнде дурдум. Җемиле мени гөрүп, чалт бир гапдала өврүлди. Ол мениң нәхили ягдайда дурандыгыма дүшүнди. Менде Осман онуң дәл-де, мениң өлер ялы гөвнүме

дегди, диңе мени масгара этди диен дуйгы барды. Мениң аша гахарым гелипди ве җаным яныл, өз ичимден: «Нәме үчин сен шолар ялы билен баш гошяң, сен олар билен нәме үчин геплешйәң?» дийип, Җемилә игендим.

Җемиле тә агшама ченли тукат халда гөзүни-гашыны чытып гезди, не мениң билен бир агыз сөзлешди, не-де хемишекиси ялы гүлүшди. Мен пургуны онуң янына сүрүп баранымда, шол өз йүрегинде гизлин саклан элхенч гөвне дегилме барада маңа хич зат айтдырмазлык үчин, чаршагыны бат билен үйшмек бедә сүсдүрди-де, бир зарбада барыны галдырып, онуң аңырсында йүзүни гизләп гөтерип гелди. Ол бедәни чалтлык билен пургуның ичине зыңып гойберди-де, шол бада бейлеки үйшмеге топулды. Пургун деррев долды. Мен дашлашып гиденимде, ызыма гаңырылып серетсем, онуң чаршагының сапына сөенип, бир затлар барасында ойланып, бирки минутлап йүзүни ашак салып дураныны, соңра болса чаршагына япышып, ене-де ише гиришенини гөрдүм.

Биз соңкы йүкүмизи йүкләп боланымыздан соң, Җемиле, мисли дүнйәдәки бар зады унудан ялы, узак вагтлап гүнүң батып барян ерине середип дурды. Ол ерде, деряның аңырсында, ниреде-дир газак чөллериниң бир четинде янян тамдырың агзы ялы болуп, ыссысы гиден агшам гүни гызарып гөрүнйәрди. Ол ювашлык билен асмандакы юкаҗык булутҗагазлары шапага бояп хем өзүниң иң соңкы шөхлесини мелевше чөлүң үстүне атып, гөзъетимиң аңырсына батып барярды, эййәм илкагшам өзүниң чал чадырыны ой ерлериң үстүне өртүпди. Җемиле гүнүң батып барян ерине шейле бир ювашҗа толгунма билен середйәрди велин, гөйә онуң гөзүне ажайып бир зат гөрүнйән ялыды. Онуң йүзи энайыжа ягтылыпды, чала ачылып дуран додаклары чагаңыңкы ялы мылайым йылгырярды. Шол вагт Җемиле, хенизем агзымдан сыпҗак болуп дуран, эмма энтек айдылмадык теенели сөзлериме жогап эдип, маңа тарап өврүлди-де, гөйә биз гүррүңимизи довам этдирйән ялы эхеңде сөзлемәге башлады:

— Сен ол барада пикир этме, йүврүҗиҗигим, ай, онуң йүзи гурсун-ла! Ол адаммы берин?!. — дийди-де, Җемиле дымды, гүнүң батып барян гырасыны назары билен уградып, улудан демини алды ве пикирли гөрнүшде гүррүңини довам этдирди. — Адамының калбында нәмәниң бардыгыны Осман тегелли адамлар нире-

ден билсинлер? Хич ким оны билмейәр; оны билйән йигит, белки, жаханда ёкдурам...

Мен пургуны өврүйәнчәм, Җемиле эййәм бизиң бейле яныбызда ишлейән аялларың янына ылгап барыпдыр. Аялларың шадыяна гыкылыклашмасам шонданды. Оңа нәме боланыны айтмак кын; ол батып барян гүне середенинде, белкем, онуң калбында шатлык дөрәндир, белкем, шу гүн оңат ишләни үчин йөне шатланандыр. Мен пургуна белент эдилип басылан бедәниң үстүнде отуран еримден Җемилә гарадым. Ол башындакы ак яглыжагыны сыпырып, җорасының ызындан гуҗагыны гиң ачып, көлеге дүшен, оты ятырылан гиң мейданың ичи билен ылгап барярды. Ел онуң көйнегиниң этегини пасырдадярды. Бирденкә мениңем йүрегимдәки гамым сырылып айрылды: «Османың янрамалары хакда пикир этмәниң хиӣ гереги бармы...»

— Чүйв! — дийдим-де, мен ябылары гамчылап уградым.

* *
*

Шол гүн мен, бригадириң айдышы ялы, келләми сырдырмак үчин какама гарашмагы йүрегиме дүвдүм ве шол вагт Садыгың хатына җогап язмага отурдым. Бу ерде бизиң өз дүзгүнимиз барды. Доганларым хаты какамың адына язярдылар, оба почтальоны гелен хатлары эҗеме говшурярды, олары окамак хем олара җогап язмак болса мениң борҗумды. Энтек окамага башламанкам, Садыгың нәме язандыгыны өңүнден билйәрдим. Онуң хатлары, мейданда отлашып йөрен овлак-гузулар ялы, бири-бирине мензешди. Садык хатыны хемише: «Салам хаты» диен сөзлер билен башлаярды, соңра шол бейлеки хатларында болшы ялы, хич бир үйтгетмән: «Хошбой ыслы, гүл-гүләлекли Таласда яшап йөрен мениң гарындашларыма, ягны сөйгүли, гадырдан какам Җолчубая...» дийип язып уграрды. Ондан соң мениң эҗемиң, өз эҗесиниң, сонра болса бизиң атларымыз еке-екеден тутулярды. Буларың ызындан Садык хөкман тайпа аксакалларының, якын гарындашларымызың саглык-эсенликлерини сорашдырярды ве диңе иң соңундан болса, ховул-харалыкда ялы: «Шейлеликде, аялым Җемилә хем салам иберийәрин...» дийип язярды.

ТССР ... Республиканская детская библиотека
4587

Эжең-какаң саг гезип йөркә, обада аксакгаллар, якын гарындашларың барка, элбетде, хатыңда аялың адыны илкинжи тутмак, айратынам онуң адына хат язмак говы дәл, хатда гелшикли бир зат дәл. Диңе бир Садыгам дәл, эйсем өзүне гөвни етйән хер бир эркек киши шейле хасап эдйәр. Бу ерде дүшүндиришип отурмагың хажаты ёк, бу бизиң обамызда дүзгүн болупдыр, бу дүзгүни гең гөрмег-ә бейледе дурсун, хатда ол барада пикир хем эдилмейәрди, ай, о затлара элимизем дегенокды-ла. Хер бир гелен хат арзувлы, шатлыклы вака ахырын.

Эжем мени хаты бирнәче гезек гайталап окамага межбур эдйәрди, соңра оны жайрык-жайрык эли билен алярды-да, шейле бир тагашыксыз тутярды велин, ол хат гөйә хәзириң өзүнде пасырдап өтәгитжек гуш дәлдир өйденокды. Ол эпилмейән бармакларына кынлык билен буйруп, ахырсоңы хаты өңкүси ялы үч бурч букжа эдип эплейәрди.

— Вах, эзиз балалам, биз сизиң хатларыңызы дога-тумар ялы эдип сакларыс! — дийип, ол богазы долмакдан яңа сандыраян сес билен айдарды. — Атам, энем, доган-гарындашларым... нәхили дийин хабар тутушыны дийсене. Биз нирә гидер өйдйәрсиң, биз өз обамызда ахырын. Вах, өзүң нәхили? Ах, мен сизиң хатыңызың гурбаны болайын, «саг гезип йөрүн» дийип, еке агыз чырмасаң боляр, бизе башга зат герек дәл...

Эжем ене узак вагтлап үч бурч букжа середип дурярды-да, соңра оны әхли хатларын сакланян ерине, телетин халтажыга салып гизлейәрди ве халтажыгам сандыга салып гулпларды.

Шол пурсат Жемиле өйде болайса, оңа-да хаты окап гөрмек үчин берерди. Хер гезек ол букжаны элине аланында, мен онуң яңакларының гызарып гидйәндигини гөрйәрдим. Ол сетирлере чалт-чалт гөзүни гездирип, өз ичинден небсевүрлик билен окаярды. Эмма хатын сонуна голайлашдыгыча, онуң эгинлери салланярды-да, яңакларының гызылы кем-кем солуп гидйәрди. Ол гашларыны хырсыз чытярды-да, ахыркы сетирлерини окаман, шейле бир совук-салалык билен, мисли карз алан задыны гайтарып берйән ялы, хаты эжеме гайтарып берйәрди.

Эжем гелнининң кейпиниң гачанына өзүче дүшүнйән болмага чемелиди, шонуң үчинем ол онуң гөвнүни гөтермәге чалышярды.

Ол сандыгы япып дуршуна:

— Болшуң нәхили? Сен бегенмегиң дерегине гайтам сүллерйәрсиң-ле! Я-да солдатлыкда гезип йөрен еке сениң әриңми? Гайгы-гам еке сениң башыңда дәл, ил-гүнүң башында, ил-гүн чыдаяр, сенем чыдавери. Өз әрини гөреси гелйән, әриниң гайгысыны эдйән илде ёкдур өйдйәңми... Гайгылан, эмма хич киме билдирме, өз йүрегиңде гизлин сакла! — дийййәрди.

Җемиле сесини чыкармаярды. Эмма онуң эрҗел, гайгылы назары, әхтимал: «Сен хич зада-да дүшүнмейәрсиң, эне җан!» дийййән ялыды.

Бу гезек Садыгың хаты Саратовдан гелди. Ол шол ерде госпиталда ятырды. Садык, алла ёл берсе, яралы халда өс гүйз доланып барҗакдыгыны язярды. Бу барада ол өңем хабар берипди ве бизиң хеммәмиз тизрәк душушмага бегенйәрдик.

Мен, хер ничик хем болса, шол гүн өйде галмадым-да, хармана гитдим. Ол ерде мен гиҗе хемишеки ятышым ялы ятдым. Мен ябылары ёрунҗалыга әкитдим-де, оларың аякларыны душап гойбердим. Башлык ёрунҗа ябылары гойбермәге ыгтыяр бермейәрди. Эмма мен, ябыларым гурат болар ялы, дүзгүни бозярдым. Мен гиҗе хич ким дуймаз ялы ойлукда бир гизлинҗе ери билйәрдим. Эмма бу гезек мен ябылары гошдан бошадып, олары шол ере әлтенимде, гөрсем, кимдир бири ол ёрунҗалыга дөрт саны ябыны гойберипдир. Бу мениң гахарымы гетирди. Ики атлы арабаның хоҗайыны боламсоң, мениң гахарланмага хакымам барды. Мен хич бир ойланман, мениң эелик эдйән ериме әсгермән гирен бихая адама сапак болар ялы, ят ябылары даш ерлере ковуп гойбермеги йүрегиме дүвдүм. Эмма бирденкә бригадириң шол гүндизки гүррүңини эден адамсы Даныярың ики саны атыны танадым. Бизиң эртирден башлап Даныяр билен биле станция дәне чекмелидигимиз ядыма дүшүп, мен онуң ябыларына азар бермән, хармана доланып гелдим.

Даныяр асыл шу ерде экен. Ол арабасының тигирлерини яңыҗа яглап гутарыпдыр-да, хәзир болса онуң гайкаларыны товлашдырярды.

Мен:

— Даныяр ага, ойлукдакы сениң ябыларыңмы? — дийип сорадым.

Даныяр хаяллык билен башыны галдырды-да:

— Икиси мениңки — дийди.
— Бейлеки икиси кимиңки?
— Олар... кимдир онуң ады... Җемиле дийдими олар шонуң ябылары. Ол сениң нәмәң? Гелнежеңми?
— Хава, гелнежем.
— Олары бригадириң өзи шол ере гойберди ве олара серетмеги табшырды...
Мениң ябылары ковманымам говы болайындыр!
Гараңкы дүшди, дагдан өвүсйән агшам шемалы ятды. Хармана хем үмсүмлик аралашды. Даныяр мениң гапдалымда, үйшмек саманың үстүнде ерлешди, эмма бираз вагт гечενсоң ериндеп турды-да, деря тарап гитди. Ол керт кенарың үстүнде аяк чекди-де, эллерини аркасында говшурып хем келлесиниң бир эгнинин үстүне азажык гышардып, шол дуршуна гымылдаман дурды. Ол аркасыны маңа тарап өврүп дурды. Онуң узын, тагашыксыз сыраты айың сүйт ялы ягтысында месе-мәлим болуп дурды. Ол деряның гиҗе дүшдүгиче гүйчленйән шаггылдысына чала диң салып дуран ялыды. Белки-де, ол энтек мениң айыл-сайыл эдип билмеҗек бир сесиме, гиҗәниң бирхили шыгырдыларына диң саляндыр. «Ене-де деряның боюнда ятмакчы боляр-ов!» дийип, мен онуң болшуны бирхили гөрүп гүлүмсиредим.
Даныяр бизиң обамызда голайда пейда болупды. Бир гүн бир огланҗык от ятырылян ере ылгап гелди-де, оба яралы солдатың гайдып гелендигини айтды, ол онуң адының нәмедигини ве кимлердендигини болса билмейәрди. Шондакы болан бер-башагайлыгы дийсене! О вагтлар обада нәхили боляны белли ахырын: ничикми бир адам фронтдан гайдып геләйсе, оны гөрмек үчин — гарры диймән, яш диймән — бары бирден сүрленишип, хер ким онуң билен эллешип гөрүшмек үчин, өз доган-гарындашларыны гөрендигини-гөрмәндигини эшитмек үчин эңәййәрдилер. Шонда гопан галмагал акыла сыгар ялы болмады. Хер ким, белки, бизиң доган-гарындашымыз гелендир дийип, өз янындан умыт эдйәрди. Бу ягдайы билмек үчин адамлар эрен-де тозан болшуп ылгашдылар.
Асыл Даныяр өз ерли обадашымыз экен. Онуң чагалыкдан етим галандыгыны, мәтәчлик зерарлы үч йыллап ил гапысында гезендигини, соңра болса Чакмак чөлүндәки газакларың — онуң дайы топары газак болупдыр — арасына гидендигини гүррүң берердилер. Огланы

ызына алып гайтмага бир голай гарындашы болмандыр, шонуң үчинем оны ятдан чыкарыпдырлар. Өйлеринден гиденинден соң, онуң нәхили яшандыгыны сорапларында, Даныяр угурлы жогап бермейәрди. Хер ничик-де болса, онуң артыкмаҗы билен хунаба юдандыгына, нәче дийсең етимчилик чекенлигине дүшүнмек болярды. Дурмуш Даныяры, эдил пешмек ялы, дүрли күнҗеклере ковалапдыр. Ол Чакмак шорлугында көп вагтлап довар бакыпдыр, җахыл чыканда болса, гумуң ичинде канал газыпдыр, сонра тәзе гуралан пагтачылык совхозында ишләпдир. Ондан соң Дашкендиң этегиндәки Ангрен шахтасына дүшүпдир, ол ерден болса гошунчылыга гидипдир.

Даныярың өз мәхрибан обасына доланып гелмегини: «Ят үлкелерде нәче сергезданчылык чекен хем болса, ахырын доланып гелди, диймек, өз доган юрдуның сувуны ичмек онуң несибесинде бар экени. Асыл өз дилини ядындан чыкармандыр, йөне биразажык газакчаны гатышдыряр, шейле велин ол арасса геплейәр!» дийип, халк мәхир билен гаршылады.

Яшулы аксакгаллар: «Тулпар еди даг, еди дерян аңырсынданам өз сүрүсини тапар. Догдук ватаныны, өз халкыны эзиз гөрмейән болмаз! Берекелла, доланып гелипсиң. Муңа биз хем, сениң өтен-геченлериң рухы хем гаты разы. Ине, алла ёл берсе, биз германы еңерис-де, парахат яшарыс, сен хем, бейлеки адамлар ялы, машгала дурмушыны гурарсың, сениң хем өз ожагың түссеси асмана гөтерилер!» дийдилер.

Даныярың ата-бабаларыны ятлашып, онуң хайсы тайпадандыгыны айдың этдилер. Шейлелик билен, бизиң обамызда «тәзе гарындаш» — Даныяр пейда болды.

Ине онсоң бир гүн бригадир Оразмәт бизиң от ятырып йөрен еримизе чеп аягыны азрак емпәп, эглибрәк йөрейән узын бойлы бир солдаты алып гелди. Ол шинелини эгнине атыпдыр-да, Оразмәдиң гыбырдап йөрейән пессежик ёрга байталчасындан галмаҗак болуп хайдап йөрейәрди. Бригадир болса Даныярың янында өзүниң пессежик бойы хем чалт херекетлери билен бир ерде дурманы билмейән чулук гушуны ядыңа салярды. Огланлар муңа гүлүшдилерем. Шол вагтлар Даныярың ярады аягы энтек оңлы гутулманды, дызы эпилмейәрди, шонуң үчинем ол чалав билен от ятырмага ярамады.

Оны бизиң билен машында от ятырмага белледилер. Хакыкатыны айтсам, оны биз ончаклы бир халамадык. Хемме затдан өңүрти онуң геплемезеклиги бизиң гөвнүмизе ярамады. Даныяр аз геплейәрди, кәмахал гепләен-де-де, шол вагт онуң башга бир затлар барада пикир эдйәндиги дуюлярды, бирхили онуң өз пикири барды. Хатда ол өзүниң пикирли, арзувлы гөзлери билен саңа диканлап середип дуран хем болса, сени гөрйәрми, гөрмейәрми, дүшүнмек кынды.

Ол барада:

— Гөргүли йигит фронтдан соң хенизем айналып биленок өйдйән — диййәрдилер.

Эмма бир зады гең гөрмелиди. Бу хемише дымып йөрен Даныяр эден ишиниң хич бир кемини гойман, өрән чалт ишлейәрди ве дашындан гөрәймәге, ол алчак, гөвначык адам ялыды. Белки, етимликде агыр дурмушы башындан гечирен чагалык дөври оңа өз пикир-дуйгуларыны пынхан сакламаклыгы өвредендир ве онда шунуң ялы такатлы болмаклыгы өсдүрендир? Шейле хем болса герек.

Даныяры эринлери йыгыртҗагазлы юка додаклары элмыдама берк юмулгыды, парахат гөзлери гамлы гараярды, диңе язгын гашлары онуң хортаң, хемише ядав йүзүни ягтылдярды. Ол кәмахаллар, өзгелере дүшнүксиз бир зады эшидйән ялы, тәсин үшерилйәрди ве шол пурсат онуң гашлары герилйәрди-де, нәбелли бир толгунма билен гөзлери учганаклаярды. Шондан соң ол узак вагтлап йылгырярды хем бар зада бегенйәрди. Бу затлар бизе геңди. Хава, диңе буларам дәл, мундан башга-да онуң гең хәсиетлери барды. Биз агшамлык ябылары пургундан бошадярдык-да, чатма йыгнанышып, нахар биширйән аял ниммәге бир зат тайярлаянча гарашярдык, Даныяр болса деңәниң үстүне чыкярды ве шол ерде гараңкы мазалы гатлышянча отурярды.

— Ол о ерде нәме ишлейәркә, нәме оны гаравул гойдулармыка? — дийип, биз гүлүшйәрдик.

Бир гезек билесигелиҗилик билен менем Даныярың ызысүре депә чыкдым. Мениң гөвнүме, бу ерде хич бир үйтгешик зат ёк ялы болуп гөрүнйәрди. Даш-төверекде күмүшжимек-гөгүмтил гараңкылык гуршап алан байрың этегиндәки гиң сәхра язылып ятырды. Үмезләп дуран гараңкы мейдан ювашлык билен йүзи текиз, дүйпсүз деңзе батып барян ялыды.

Даныяр асыл мениң гелениме үнс хем бермән, дымыны гужаклап, пикирли, эмма ачык гарайыш билен ирәдир өңе тарап середип отырды. Ене-де ол маңа мениң гулагыма эшидилмейән бир оваза дыкгат билен диң салян ялы болуп гөрүнди. Кәте ол үшерилйәрди-де, диң ачылан гөзлери билен доңңарадаш болярды. Оңа бир зат азап яманыны берйәрди. Мен шонда ол хәзир еринден турар-да, эгирт улы, ымгыр гиң, маңа нәмәлим бир задың өңүнде, элбетде, мениң өңүмде дәл — ол асыл мениң янындалыгымы дуймаярдам — өз йүрегиндәки дуйгуры ачар дийип пикир эдйәрдим. Соңра мен онуң йүзүне гараярдым велин, яңкы диййән адамым дәл ялы. Даныяр, йөне ишден соң дынч алян дек, тукат хем ядав ялда отырды.

Бизиң колхозымызың от ятырян ерлери Күркүрев[1] дерясының песрәк якасында ерлешйәрди. Бизиң якынымызда Күркүрев дерясы гысбы жүлгеден чыкярды-да, инишликден дәли-җейхун болуп акярды. От ятырма мөвсүми даг деряларының жошян вагтына габат гелйәр. Деряның сувы илкагшамдан көпүрҗиклэп, буланып, артмага башлады. Мен деряның гүйчли сандырамасына гиҗәниң ярында чатманың ичинде ятан еримден ояндым. Гиҗе хова дурланып, асман гөм-гөк, йылдызлар патрак ялы болупдыр, совуҗак шемал көвсарлап-көвсарлап, чатма урярды, ынс-җынс укуда ятырды, диңе гүввүлдейән деря улы ховп билен бизиң үстүмизе сүйшүп гелйән ялыды. Биз эдил кенар якасында болмасак хем гиҗе сув шейле бир голайда дуюлярды велин, гөвнүңе, сув бирденкә чатманы алып өтәйтҗек, бирденкә йылмап гидәйҗек ялыды. Мениң гүндиз от ятырып ядан йолдашларым сүйҗи ука батып ятырдылар, мен болса уклап билмедим-де, дашары чыкдым.

Күркүрев дерясының якасында гиҗе ажайып хем горкулыды. Аягы душаклы ябылар отлук мейданың хер ергинде гаралып гөрүнйәрди. Олар чыглы отдан мазалы герегини эдинипдилер ве хәзир, кәярым бир бурунларыны пышгырдып, чалаҗа иркилишип дурдулар. Гапдалында болса чыбыкларыны сув ойнап сөвүтлери эгип, кенардан алан дашларыны гүңлеч сес билен алып гидйән Күркүрев акып ятырды. Дынувсыз деря өзүниң

[1] Күркүрев — гүввүлдейән диймек.

элхенч, газаплы сазы билен гижәни тутуп дурды. Хови басярды. Горкунчды.

Мен шейле гижелер хемише Даныяры ятлаярдым. Ол адатча эдил кенар якасындакы күделериң үстүнде ятярды. Ол горкмаярмыка? Гүввүлди онуң гулагыны гапмаярмыка? Ол уклап билйәрмикәбери? Ол нәме үчин гижедеряның гырасында ялңыз ятярка? Гең адам, бу дүнйәден дәл ялы. Ол хәзир ниредекә? Даш-төвереге середйәрин, хич ким гөрүнмейәр. Кенар япгыт байыр болуп узалып гидйәр, гараңкының ичинде даг депелери гөрүнйәр. Ол ерде, дагларың башында үмсүмлик хөкүм сүрйәр хем йылдызлар патрак ялы болшуп гөрүнйәрлер.

Даныяра обадан дост-яр тутунмага инди бимьман, боланам ялыды велин, эмма ол шол өңкүлигине, жак, достлугы-душманлыгы, ягшылыгы-яманлыгы өзүне дүшүнже хасаплаян ялы, иле гошулман гезип йөрди. Обада болса өзүни ве кесекини горап билйән, ягшылы хем ери геленде яманлык этмеги башарян, аксакгаллара етирмән, тойларда-да, ясларда-да хожайынлык эдйән йигит эдепли хасапланыляр ахырын. Олар ялы йигиди гелин-гызларам гөз астына алярлар.

Эгер-де Даныяр ялы, обада иле-гүне гошулман, өзүни айры тутуп йөрен адам болса, о тетеллилере кәбирлери үнсем бермейәр, кәбирлерем дөзүмсизлик билен шейле диййәрлер:

— Ондан адама не пейда бар, не зыян, йөне бир мыдар эдип йөрен пукара, ери боляр-да...

Ил-гүн хемише шейле адамларың үстүнден гүлйәр я-да шейле адамлара илиң небси агыряр. Биз болса — деррев хакыкы йигит болуп етишмек үчин, хемише өз яшымызданам улы гөрүнмәге җан эдип йөрен етгинҗеклер — эдил йүзүне болмаса-да, өз арамызда мыдама Даныярың үстүнден гүлйәрдик. Биз хатда онуң солдаг көйнегини деряда өзүниң ювшуна-да гүлүшйәрдик. Ол оны юварды-да, гураманка хем геерди. Онуң башга чалшыргыҗы ёкды.

Эмма велин Даныяр юваш хем оңат адамды, шонуң үчинем биз оңа сыпайычылыксыз гарамага хет эдип билмейәрдик. Мунуң себәби онуң яшының улы боланлыгы үчинем дәлди, гой ол үч-дөрт яш улы хем экен-дә — биз олар ялы билен гаты аркайын геплешердик хем атларыны «сен» дийип тутардык, хава, Даныярың йүзүниң

салыклыгы я-да хондан бәриси болуп йөрмесем бизи хормат гоймаклыга межбур эденокды, ёк, бизиң акылымыз етмежек бир задың онуң тукат, хесретли пикиринде гизленип ятмагы, ине шол бизи оны гүлки астына алмакдан саклаярды.

Бизиң онуң үстүнден гүлмейәндигимизе бир ваканың себәп болан болмагам мүмкинди. Мен өрән билесигелижи огландым ве өз соранжаңлыгым билен адамлары бизар-петең эдйәрдим, ылайта-да фронтда болан адамдан уруш барада сорамак мениң өлемен говы гөрйән задымды. Даныяр бизиң от атырян еримизде пейда боланындан соң, мен фронтдан тәзе гелен бу адамдан нәме-де болса бир зат билмек үчин хемише аматлы пурсат аңтап гездим.

Ине бир гүн агшам, ишден соң нахар эдинип, одуң дашына эгеленишип, аркайын дынч алып отырдык.

— Даныяр ага, энтек ятманкак, уруш барасында гүррүң берсене? — дийип, мен хайыш этдим.

Даныяр илкибада сесини чыкармады, бирхили гөвнүне деглен ялам болды. Ол узак вагтлап отдан гөзүни айырман отурды, онсоң башыны гөтерди-де, бизиң йүзүмизе серетди. Сонра ол:

— Уруш барасында диййәрмин? — дийди-де, мисли өз ойланып отуран задына жогап берйән ялы, гарылжык сес билен сөзүниң үстүни етирди: — Ёк, говусы сиз уруш хакда хич зат билмәң!

Сонра ол енсесине өврүләгеде, бир топбак гуры сыркыны алып, одуң ичине атды ве сакланып билмән, бизе гынанчлы бир затлар айдып гойберерин өйдүп горкды-да, хич биримизинем йүзүмизе гараман, оды үфлемәге дурды. Даныяр башга бир агзам геплемеди. Эмма велин онуң шол айдан гысгажык сөзлеринден хем уруш барада йөне айдып гойберәймели дәлдигини, ондан бир укламаздан өң айдыляи эртекиниң болмажакдыгыны дүшүнмек болярды. Уруш адамзадың йүрегине гап өйдүрипди, ол барада гүррүң берәймек аңсат иш дәлди. Мен өз яңымдан утандым. Гайдып Даныярдан уруш барасында сорамадым.

Эйсем ол өзүне диңе шунуң билен хормат газанмады. Обаның Даныярдан чалт совайшы ялы, шол агшамам тиз ятдан чыкып гитди. Онуң иле гошулмазлыгы хем дыммалыгы адамларда первайсызлык я-да йөне рехимдарлык дөретди. Ол барада шейле гүррүң этдилер:

— Өйсүз-өвзарсыз гезип йөрен багтсыз оглан. Колхозың эклейәнлигем говы зат, болмаса бирейиәм гедай гезерди... Ол юваш, гаравсыз, эдил гоюн ялы!

Адамлар юваш-ювашдан Даныярың ген хәсиети билен өвренишдилер, соңра болса оңа үнс бермелеринем бүтинлей гойдулар. Элбетде, болмалысам шейле-дә, адам бир затда өзүни гөркезмесе, онда о зейилли адам юваш-ювашдан ятдан чыкарыляр.

* *
*

Эртеси ир билен Даныяр икимиз ябылары харман ере гетирдик, шол вагт Җемиле-де гелди. Ол бизи гөрен бадына:

— Ай, йүвүрҗиҗигим, мениң ябыларымы бәрик гетирсене! Ханы мениң хамытларым ниреде? — дийип, узакдан гыгырды-да, гөйә бүтин өмрүни пургунчы болуп гечирен ялы, тигриң топлары оңат дурмы, дуранокмы, аягы билен ыралашдырып, пургуна середишдирмәге башлады.

Даныяр икимиз ябылары сүрүп, Җемиләниң янына бараньмызда, бизиң баршымыз она гүлкүнч болуп гөрүнди. Даныярың узын, инче аягы кирза әдигиниң гиң гонҗундан чыкайҗак болуп, ики яна шаллаклап гелйәрди. Мен болсам дабаны гатан чорлы аягым билен ябыны дебисгиләп гелйәрдим.

— Бай, душупдырлар-ов! — дийип, Җемиле шадыянлык билен башыны асмана гөтерди ве хаял этмән, бизе буйрук бермәге башлады: — Тизрәк угралың, ыссы дүшмәнкә сәхрадан гечер ялы болсун!

Ол атларың җылавуны алкымлап тутуп, олары батыргайлык билен пургуның янына алып барды-да, гошмага дурды. Асыл ябылары пургуна өзи гошушдырды, диңе екеҗе гезек менден җылавы нәхили этмелидигини гөркезмеги хайыш этди. Ол Даныяра үнс хем бермеди, мисли онуң үчин ол бу ерде ёк ялыды.

Җемиләниң батыргайлыгының хем хетденаша өз ынамлылыгының Даныяры хайран эденлиги гөрүнйәр. Даныяр додакларыны совук-сала юмуп, душманчыл лы, эмма шол вагтың өзүнде хем гизлин гуванч би онуң йүзүне середйәрди. Ол сесини-үйнүни чыкарм гапаның үстүнден бугдайлы халтаны галдырып, оны п

гунын янына элтенде, Җемиле онуң үстүне гыгырмага башлады:

— Бу нәме болдугы, шейдип, хер ким өзбашына майрылара гелмелими? Ёк, хан огул, бейле зат болмаз, ханы элини бәрик бер! Ай, йүвүрҗим, сен нәмә серединп дурсун, мүн пургунын үстүне, халталары җайлашдыр!

Җемиләнин өзи Даныярын гошарындан тутды ве олар голлашып, халтаны гөтеренлеринде, ол пересәң йүзи алҗырамакдан хем утанмакдан яңа чым гызылды. Инде онсоң олар хер гезек бир-биринин гошарыны берк гысып, халтаны голлашып гетиренлеринде, оларын келлелери бири-бирининкә дегәйҗек-дегәйҗек болярды ве мен Даныярың бирхили азап чекйәндигини, бирсыхлы дырчыны дишлейәндигини, онун Җемиләнин йүзүне серетмеҗек болуп җан эдйәндигини гөрдүм. Җемилә болса барыбир, гапанчы аял билен дегишип, мисли янындакы ёлдашынын барыны-ёгуны билмейән ялыды. Соңра арабалар йүкленип, биз җылавлары элимизе аланымыздан соң, Җемиле мекирлик билен гөзүни гыпып гойберди-де, гүлкинин арасында:

— Ай сен, адын нәме, Даныярмы, нәмеми? Гөрәймәге сен эркек киши ялы-ла, ханы өңүрти ёла дүшүп угра! — дийди.

Данияр сесини чыкарман, пургуныны хайдадып уграды.

«Ах сен, бетбагт, бу болшуңа утанҗанаммыдың асыл!» дийип, мен ичими генлетдим.

Бизиң ёлумыз узакды, йигрими километр дагы сәхра билен, соңра җүлгәнин ичи билен гидип, станция бармалыды. Эмма велин бир зады говуды, тә бармалы еримизе ченли ёл эңашакды, ябылара аграм дүшмейәрди.

Бизиң деряның кенарында, Бейик Дагын этегинде йыгылып ятан Күркүрев обамыз тә Гара Дага баряңча узалып гидйәрди. Тә җүлгәнин ичине гирйәнчәң, обамызын хелелевләп отуран гара баглары хемме вагт гөрүнйәрди.

Бүтин гүнде биз диңе бир гезек гатнап эдип билйәрдик. Биз ир билен уграшымыза, дине гүнортадан соң станция барярдык.

Гүн якын-яндырып барярды, станцияда болса дыкнышыкды, дерелерден гелен үстлери халталы пургунларын, беде дашалян арабаларың, даг ичиндәки узак

колхозлардан гелен үстлери йүкли эшеклерин хем өкүзлериң дердинден гечер ялы дәлди. Олары йүзлери гүне гаралан, эгин-эшиклери солан, додаклары тозана хем гүнүң ховруна ярык-ярык болуп ганжарышып дуран, дабанлары даш гыйым-гыйым эден аякялаң оглан-жыклар билен эрлери урша гиден аяллар сүрүп гелипдилер.

«Заготзерноның» дервезесиниң ёкарсында йүзүне: «Бугдайы соңкы дәнесине ченли фронта берелиң!» диен язгылы, гүне солуп гиден мата герилги дурды. Ховлының ичи дыкнышыкды, итнишикди, пургунчыларың гыкылыгы асмана галярды. Бейлерәкде, пессежик хаятың аңырсында, демиңи тутуп барян көмүр ысыны яйрадып гызгын бугы буругсадып, хаш-хашлап бир паровоз ма… ёвр эдип йөрди. Онуң гапдалындан гулагыңы гапы… барян гүввүлди билен отлулар гечип гидйәрди. Дүеле… чөкүп отуран ерлериңден галмажак болуп, гахарлы х… гөвнүчөкгүн халда гыйыклы агызларыны ачып багыряр дылар.

Ёкарсындакы демир крышасы от ялы гызан кабул эдиш пунктуна дөкүлен дәне даг ялыды. Халталары тагта ёлжагаз билен ёкарык, эдил крышаның ашагына алып чыкмалыды. Дәнәниң дымылжык ысы, киршен демиңи тутуп барярды.

Гананчы гызаран укусыз гөзлерини петредип, ашакдан гыгырярды. Ол:

— Эх-ей, йигит, маңа гара! Ёкарык, дик ёкарсына чыкар! — диййин, юмругыны гөркезйәрди хем сөгүнжирейәрди.

Ол нәме бейле сөген болярка? Биз нирә чекмелидигини шейле-де билйәрис ахырын, чекерисем. Биз бу галланы өз герденимиз билен шол аялларың, гаррыларың хем чагаларың екеже-екежеден өсдүрип етишдирен ериңден, хәзир хем гызгалаңлы орак орлуп йөркә, комбайнчының чагшан, өз мөвритини берейййәм гечирен комбайныны ишлетжек болуп гөрги гөрйән ериңден, аялларың от ялы гызан орагың үстүне абаның, биллерини хич язман ишләп йөрен, кичижик чагаларың хер бир ере гачан башы гөз гөрежи ялы гөрүп чөпләп йөрен ериңден гетирдик ахырын.

Өз герденим билен чекен халталарымың нәхил… дыгы мениң хенизем ядымдан чыканок. Бу затл… бердашлы эркек кишиниң этмели ишлери ахырын.

аграмымы саз саклап, элимден сыпып өтэгитмез ялы, халтаның бир гырасынданам берк дишлэп, жыгылдавук, яй берип дуран тагта ёлжагазың үсти билен ёкарлыгына чыкып барярын. Тозан богазыны гижидйэр, агыр йүкүң астында гапыргаларым овранып баряр, гөзүмиң өңүнде отжагазлар учганаклаяр. Гөр нэче гезек, ярпы ёлда ысгындан гачып, аркамдакы халтаның биыгтыяр ашак сүйшүп баряндыгыны дуюп, аркамдакыны ташлап, өзүмем шонуң билен биле ашаклыгына гүвлэп гайдыбересим гелипди. Эмма ызым билен башга адамларам гелйэрди, олар мениң деңдушларымды, мениң ялы етгинжеклерди я-да адамсы урша гиден гелинлерди. Мениң ялы оларам бириниң чагаларыды. Уруш болмадык болса, онда олара шейле агыр йүки чекдирермидилер?

Ёк, шейле иши аяллар эдип йөркэ, мениң чыдамсызлык этмэге хакым ёкды.

Ханха өңден этегини дызындан ёкаррак галдырып, көйнегини чермегине гысдыран Жемиле баряр. Мен онуң бугдай реңк овадан аякларының гап-гаты болан балдырларыны, онуң халтаның астында егшерилип, гүйч биленчее беденини саклап баршыны гөрйэрин. Жемиле, гөйэ мениң хер эдимде гүйчден гачяндыгымы сызян ялы, кэвагтлар бир азажык сэгинйэр-де:

— Гайрата гал, йүвүржим, аз галды! — дийийэрди.

Онуң сеси болса ачык дэл-де, гырылжык чыкярды.

Биз халтамыздакы бугдайы дөкүп, доланып гелйэркэк, өңүмизден Даныяр чыкды. Ол хемише болшы ялы сесини-үйнүни чыкарман, чаларак емпэп, кадалы берк гадам басып, тагта ёлжагаз билен йөрэп гелйэрди. Даныяр бизиң деңэмизе етенде, гамгын, йити назарыны Жемилэ айлады, ол болса ядав гөвресини эгип, йыгырт атан көйнегини дүзедишдирди. Даныяр, мисли илкинжи гезек гөрйэн ялы, оңа хер гезек шейле назар билен серетди, эмма Жемиле оңа үнсем бермейэрди.

Хава, гүнүмиз шейле ягдайда гечйэрди: Жемиле я-ха онуң үстүнден гүлйэрди, я-да оңа үнсем бермейэрди. Бу онуң кейпине баглыды. Ине ёл билен гидип барярыс велин, бирденкэ онуң келлесине бир пикир гелйэрди-де: «Хайда, гитдик!» дийип, маңа гыгырярды. Соңра хахахайлап, гамчысыны ёкарда айлаярды-да, ябылары аяк алдыгына сүрйэрди. Менем онуң ызы билен эңйэрдим. Биз Даныярың ызындан етип гечйэрдик-де, оны узак

вагтлап айрылып гитмейән ала тозаның ичинде галдырярдык. Оюн эдибем шейдиләйсе, хер бир адам муңа чыдап билмезди. Эмма велин Даныяр гаты гөрмейән ялыды. Биз онуң душундан вазлап гечип гидйәрдик велин, ол пургуның үстүнде дик дуруп, хахахайлап барян Җемилә гамгын гуванч билен середйәрди. Мен ызыма гараярдым. Даныяр оңа хатда тозаның арасы биленем середйәрди. Онуң назарында бирхили бар зады багышламаклык, рехимдарлык гөрүнйәрди, эмма мен ене онда эржел, пынхан бир хесретиң бардыгынам аңярдым. Кәмахаллар элъетмез зат барада пикир эденинде хем бир зат барада арзув эденинде шейле хесрет чекилйәр.

Җемиләниң яңсылап гүлмесем, бүтинлей пархсыз гарамагам бир гезек хем Даныярың гахарыны гетирмеди. Гөйә ол бар зады чекмәге ант ичен ялыды. Илкибада мениң оңа рехимим гелйәрди ве мен бирнәче гезек Җемилә:

— Ери нәме үчин сен онуң үстүнден гүлйәрсиң, гел-не җе, ол бир гаравсыз адам ахырын — дийдим.

— Ай ол хич-ле! — дийип, Җемиле гүлди-де, элини галгадып гойберди. — Мен йөне оюн эдйән ахырын, булар ялы гарасөймезе хич зат боласы ёк!

Соңра болса менем Җемиледен кем галман, Даныяра дегмәге ве онуң үстүнден гүлмәге башладым. Мени онуң гең, эржел гарайшы ынҗалыксызландырып уграды. Җемиле өз герденине халтаны гоя̆нында, ол оңа бәй бирхили середйәрди-хә. Хава, догрусыны айтсаң, шейле говруң, дыкнышыгың, базар ялы итнишикли ховлының, басгының, богазлары гырлып гиден адамларың арасында хем Җемиле өзүниң ынамлы, айгытлы, еңил басышы билен мисли бир ялазы мейданда гезип йөрен ялы гөзе илйәрди.

Оңа серетмән сакланып болжак дәлди. Пургуның гырасындан халтаны гөтерҗек боланда, Җемиле гайышяр-да, сонра эглип, халтаны омзуна алярды велин, овадан бойны сүйнүп яңаначланярды, гүне гоңралан сачларының ужы болса ере дегәйҗек-дегәйҗек болярды. Даныяр бир зат үчин дуран ялы эдип аяк чекйәрди-де, соңра Җемиләни тә гапа барянча назары билен уградярды. Әхтимал, ол бу ягдайы хич ким аңян дәлдир өйдүп пикир эдйәндир, эмма мен хеммесини дуйярдым хем бу ягдайы тәзеден бәри халамаярдым, асыл гаты яман гөрҗек болянам ялыдым. Мен Даныяры бирҗигем Җемилә мынасып гөрүп билҗек дәлдим ахырын.

«Ёри, шу чиңкерилип йөренсоң, ил нәхили серетмесин!» дийип, мениң сүңңүм лерзана гелйәрди. Онсоң энтек менден айрылып гитмедик чагалык эгоизми габанҗаңлык оды билен туташярды. Чагалар хемише өзүниңкилери башга адамлардан габанярлар ахырын. Менде Даныяра болан рехимдарлык дуйгусы инди душманчылыга өврүлипди, онуң үстүнден гүлйән вагтлары, мен гөнениң галярдым.

Эмма велин Җемиле икимизиң чыкарян хокгаларымыз бир гүн жуда гынанчлы гутарды. Гетирен бугдайлы халталарымызың арасында еди путлук бир чувал барды. Ол бир адамың гүйҗи етерден агырды, оны хемише ики болуп гөтерйәрдик. Ине биз бир гезек харман эринде Даныяра дегмекчи болдук. Биз бу агыр чувалы Даныярың пургунына атдык-да, үстүне болса халталары басышдырдык. Ёлда бараркак, Җемиле икимиз русларың обасында кимдир бириниң багына гирдик-де, алма өлүшдирдик. Җемиле ёлбойы Даныяра алма зыңярды ве биз гүлүшйәрдик. Соңра биз хемишеки эдишимиз ялы, ала тозан турзуп, онуң ызындан етип гечдик. Ол бизиң ызымыздан җүлгәниң аңырсында, демир ёл гечелгесинде етди, чүнки ёл япыкды. Биз шол ерден хем станция биле бардык. Бирхилилик билен биз ол еди путлук чувалы бүтинлей ятдан чыкарыпдырыс ве йүк чекилип гутарылансоң, ол бизиң ядымыза дүшди. Җемиле гараголлук билен мениң бөврүме сымсыклап гойберди-де, Даныяра тарап үмледи. Ол пургуның үстүнде, аладалы гөрнүшде чувала середип, оны әкитмегиң пикирини эдип дурды. Соңра ол төверегине гөз айлады-да, Җемиләниң кикирдәп гүлйәндигини гөрүп, гаты гызарды ве меселәниң нәмедигине дүшүнди.

— Балагыңы беркрәк даң, болмаса ёлда гачырсың! — дийип, Җемиле гыгырды.

Даныяр бизе тарап гахарлы назарыны айлады-да, биз пикир эдип етишмәнкәк, пургуның дүйбүндәки чувалы сүйшүрип, оны пургуның гырасына галдырды ве бир эли билен чувалы тутуп, ере товсуп дүшәгеде оны аркасына алып гидиберди.

Илкибада биз, хич бир үйтгешик зат ёк ялы, середип дурдук. Бейлеки адамлар-а асла үнсем бермедилер, чүнки ол бир чувал гөтерип барян адамды-да, хемме кишем шейле эдйәр ахырын. Эмма Даныяр тагта ёлҗагазың янына баранда, Җемиле онуң ызындан ылгап етди-де:

— Ташла чувалы, мен оюн этдим ахырын! — дийип гыгырды.

— Айрыл! — дийип, Даныяр чүрт-кесик айтды-да, тагта ёлҗагаз билен ёкарлыгына гидиберди.

— Серет-ле, гөтерип баряр! — дийди-де, Җемиле бирхили өзүни аклаҗак болян ялы әхең билен хүмүрдеди.

Җемиле хенизем кикирдейәрди, йөне онуң гүлкүси бирхили хакыкы гүлки дәлди-де, мисли өзүни гүлмәге межбур эдйәниңки ялыды.

Биз Даныярың ялы аягына бетер аграм салып уграныны дуйдук. Биз нәме үчин бу барада озал пикир этмәндирис? Мен шол эден акмаклыгым үчин хенизе ченли өзүми языклы хасаплап йөрүн. Бу ойны мен самсык тапдым ахырын!

Гүлен болса-да, хезили гачан Җемиле:

— Долан ызына! — дийип гыгырды.

Эмма Даныяр инди доланып билжек дәлди, себәби онуң ызы биленем адамлар барярды.

Соңра нәме боланыны сиз сорамаң, менем айтмайын. Мен Даныярың әпет чувалың астында егшерилип, бойнуны сүндүрип хем хырчыны дишләп баряныны гөрдүм. Ол яралы аягыны эмай билен сүйрәп, юваşҗа гидип барярды. Хер гезек гадам басанда, онуң яралы аягының агырысы йүрегине дүшйән болмага чемелиди, себәби ол келлесини силкейәрди-де, бир секундлыкча доңуп галярды. Ол тагта ёлҗагаз билен нәче ёкары чыкдыгыча, ики яна хас бетер ыраңярды. Оны чувал ырандырярды. Мен-де шейле бир горкы, шейле бир утанч пейда болды велин, мениң богазым гурап гитди. Мени горкы гуршап алды, мен бүтин дуркум билен онуң йүкүниң агырлыгыны хем онуң яралы аягының чыдап болмаҗак агырысыны сызмага башладым. Ине ене оны йүк ырандырды, ол келлесини силкди ве мениң гөзүмиң өңүнде дүнйә чайканып гитди, гөзүм гараңкырады, аягымың ашагында ер годуклады.

Кимдир бири мениң элими бичак гаты гысып гойберди велин, мен өзүме гелдим. Мен бирбада Җемиләни танамадым. Онуң гөзүниң агы дув ак, гөречлери тегеленип, гөзлери гиң ачылыпдыр-да, янкы кикирдисине хенизем додаклары тепренип дурды. Шол вагт еке биз дәл-де, шол ердәки адамларам; гапанчам — барымыз тагта ёлҗагазың дүйбүне ылгашып бардык. Даныяр

эне ики әдим этди-де, аркасындакы чувалы дүзетжек болды велин, онуң дызлары ювашжадан эгилмәге башлады. Жемиле эллери билен йүзүни тутды-да:

— Ташла! Ташла чувалы! — дийип гыгырды.

Даныяр нәме үчиндир аркасындакы чувалы ташламады, ёгсам ол, ыздан гелйәнлери хеләк этмез ялы, оны биреййәм тагта ёлжагаздан бир гапдала агдарып гойберәйсе-де болжакды. Даныяр Жемиләниң сесини эшиден бадына, аякларыны гөнелдип, өне тарап үмзүгини атды-да, ене бир әдим этди ве ене ыранмага башлады.

— Ташла ахыры, ит оглы! — дийип, гапанчы чиркин сес билен гыгырды.

— Ташла! — дийип, адамлар гыгырышдылар.

Даныяр бу гезегем дикелди.

— Ёк, ол ташламаз! — дийип, кимдир бири ынамлы пышырдады.

Мегерем, бар адамлар: онуң ызы билен тагта ёлжагаздан барянларам, ашакда дуранларам, диңе өзи чувал билен биле гайдаймаса, онуң чувалы ташламажакдыгына дүшүнен болсалар герек. Дым-дырслык аралашды. Дашарда, ховлының аңырсында паровоз чиркин тугурып гойберди.

Даныяр болса, эдил сенселән ялы ики яна ыранып, тагта ёлжагазы майшардып, от дек гызан демир крышаның асты билен ёкарлыгына барярды. Ол хер бир ики әдимден дең аграмлылыгы йитирип сакланярды-да, тәзеден гүйжүни тижоп, ене аңырлыгына гидйәрди. Ызындан гелйәнлер болса, өз әдимлерини онуң әдимлери билен сазлажак болуп жан эдйәрдилер-де, ол дуранда, олар хем сакланярдылар. Бу ягдай адамлары ядадярды, олары ысгындан гачырярды, эмма велин хич ким оңа гахарланмаярды, хич ким гаргынмаярды. Адамлар, мысли гөзе гөрүнмейән йүпе дүзүлип, бириниң жаны бейлекисиниңкә баглы ялы, ховплы, тыпанчак тагта ёлжагаз билен йүклерини гөтеришип барярдылар. Оларың сессиз ылалашыклары хем деқ кадалы ыраң атмаклары ялңыз бир агыр сазлашыкды. Олар Даныярың ызы билен бир әдим-бир әдимден эдин барярдылар. Адамсы урша гиден бир аял Даныярың ызындан дишини гысып, бирхили йүреги авамак хем эзеленмек билен оңа середип барярды. Ол аялың өзүниңем аяклары чолашып барярды, эмма ол Даныярың аладасыны эдйәрди.

Ене сәхелче галыпды, онсоң тагта ёлуң япыёкары бөлеги гутаржакды. Эмма Даныяр ене ыранып башлады. Инди онуң ялы аягы диеп этмейәрди. Оңа серетсене, чувалы ташламаса йыкылжак.

— Ет! Ызындан тут! — дийип, Җемиле маңа гыгырды-да, өзи болса, хамала шейтмек билен оңа көмек эдйән ялы, ики эллерини сандырадып, өңе тарап узатды.

Мен тагта ёлжагаз билен ёкарлыгына дазлап уградым. Мен адамларың хем халталарың арасы билен гысылышып гечдим-де, Даныярың ызындан етдим. Ол тирсегиниң ашагындан маңа серетди. Онуң чыгжаран гарамтыл маңлайының дамарлары тарсылдап урярды, ган гуйлан ялы гөзлери болса гахар билен мени яндырып барярды. Мен чувалы тутжак болдум.

— Айрыл! — дийип, Даныяр газаплы гарылжык сес билен айтды-да, ёкарлыгына үмзүгини атып уграды.

Даныяр емпәп хем хашлап ашак дүшенде, онуң эллери дүрре ялы салланып дурды, адамлар сеслерини чыкарман, оңа ёл берйәрдилер, гапанчы болса сакланып билмән:

— Сен нәме, йигит, дәлиредиңми? Мени адам дәлдир өйдйәрмиң, мен саңа ашак дөкмәге ругсат этмездидим нәме? Сен нәме үчин бейле агыр чувалы гөтерйәрсиң? — дийип гыгырды.

Даныяр юваш сес билен:

— Ол өз ишим — дийип җогап берди.

Ол бир гапдала түйкүрип гойберди-де, пургуна тарап гитди. Биз болса йүзүмизи галдырып билмедик. Биз утанярдык хем өз самсык ойнумызы Даныярың чындыр өйденине гахарланярдык.

Биз гиже ёл бойы сесимизи чыкарман гелдик. Даныяра-ха бу ягдай махсус затды. Шонуң үчинем онуң бизден өйкелидигини я-да эййәм бар зады ядындан чыкарандыгыны билип билмедик. Йөне бизе агырды, биз пушман эдйәрдик.

Эртеси ирден, биз харманда пургунларымыза йүк йүкләп дуркак, Җемиле бу эрбет ягдая салан чувалы алагада онуң бир гырасына басып, оны җырым-җырым этди-де, ол:

— Ал көне чалчаңы! Бригадире-де айт, дагы-дувара шунуң ялы зады халталарың арасына сокмасын! — дийип, оны элиниң терси билен гең галып дуран чекимчи аялың өңүне зыңып гойберди.

— Аю, гыз, саңа нэме болды?
— Хич зат!

Эртеси узын гүн Даныяр хич хили өйке-кине билдиртмеди, сесини чыкарман, дим-дик болуп гезди, өңкүлериңден көпрэк емеди, ылайта-да халта гөтеренде шейле болды. Ол яралы аягыны дүйн гаты агырдан болмага чемелиди. Бу ягдай болса бизе хэли-шинди онуң өңүнде эден гүнэмизи ятлатды дурды. Хер ничик-де болса, ол бир гүлседи я-да бир дегишседи, онда йүрегимиз арам тапарды, шонуң биленем бизиң терслешигимиз ятдан чыкар гидерди.

Жемиле-де өзүни үйтгешик бир зат болмадык ялы алып бармага чалышярды. Ол бир өзүне гөвни етйэн гелинди-дэ. Гүлен болса-да, мен гүнузын онуң хезилиниң ёкдугыны аңярдым.

Биз станциядан гич гайдып гелйэрдик. Даныяр пургуныны өңден сүрүп гелйэрди. Гиже велин өрэн ажайыпды. Узакдадыгы, якындадыгы билдиртмейэн адатдан дашары ялдыравук йылдызлы август гижесини ким билмейэр! Бар йылдызлар патрак ялы. Ханха олардан бири, дашы гыравлан ялы йылдырап, чага хөвеси билен гараңкы асмандан ере середйэр. Жүлгэниң ичинден гелйэндигимиз үчин, мен узак вагтлап шол йылдыздан гөзүми айырмадым. Йүзлери өе тарап болан ябылар хөвес билен гезерине гидип барярдылар, пургун тигирлериниң астында даш овнуклары шатырдаярды. Ел сэхрадан гүллэн ёвшаның ажымтык киршенини, бишен бугдайың чала дуюлян хошбой ысыны гетирйэрди ве булар пургун тигирлериндэки гараяг ысы хем атларың дерли гайыш эсбапларының ысы билен гаржашып, ювашжа башыңы айлаярды.

Бир тарапда йүзүне тикенли ябаны бэгүллер гөгерен көлегели гаялар ёлуң үстүне абанып дурды, бейлеки тарапда, хол ашакда болса кенарында гүр сөвүт хем ябаны дереклер өсен Куркурев дерясы мөвч уруп акярды. Кэмахал отлы ызда бир ерде хова яйрап гидйэн гүввүлдиси билен көпрүниң үстүнден вазлап гечип гидйэрди-де, тигирлериниң шакгылдысыны узак вагтлап өз ызындан галдырмаярды.

Ябыларың ыранып барян сагырсына середип, август гижесине диңиргенип, хошбой ыслардан небсевүрлик билен дем алып, салкын ховада гитмек гөр нэхили ажайыпды. Жемиле пургуныны мениң өңүмден сүрүп барярды.

Ол жылавы ташлап, даш-төверәге сер салып, нәме үчиндир ювашлык билен айдыма хиңленйәрди. Мен бизиң дымшып бармагымызың оңа агыр дегйәндигине дүшүндим. Шейле сапалы гижеде дымып бармак мүмкин дәл, шейле гижеде айдым айдасың гелйәрди ахырын!

Асыл Җемиле айдым айдып башладам. Онуң айдым айдып башламагына диңе гижәниң гөзеллигем дәл-де, онуң Даныяр билен өңки оңат гатнашыгымыза гечмек исләндиги хем-де эден гүнәсини бираз ювҗак боландыгы-да себәп болан болмагы мүмкинди. Онуң сеси гүйчли хем гөчгүнлиди. Ол: «Йүпек яглыҗагым галгадарын саңа», «Җана-җаным узак ёлда» диен ялы йөнтемҗе оба айдымларыны айдярды. Ол көп айдым билйәрди ве олары сада хем түйс йүрекден айдарды велин, онуң сесини диңледигинче диңләсиң гелерди. Эмма ол бирденкә айдымыны кесди-де, Даныяра:

— Аю, Даныяр, сенем бир зат айт-да! Җигит болан айдым айтмазмы? — дийип гыгырды.

Даныяр ябыларының башыны чекип, алҗыраңңы халда:

— Айдыбер, Җемиле, айдыбер! Диңлейәрин, ики гулагым сенде! — дийип сесленди.

— Сен нәме, бизиң диңләре гулагымыз ёкдур өйдйәңми? Болдуң мениң башыма, ислемесең айтма! — дийди-де, Җемиле тәзеден айдыма башлады.

Онуң Даныяра нәме үчин айдым айт диенини ким билйәр! Белки, йөне дийәендир, белки-де, оны гүррүңе гошмак исләндир? Мегерем, Җемиләниң онуң билен гүрлешеси гелендир, себәби аз вагт геченсоң ол ене:

— Айтсана, Даныяр, сен хий бир вагт бирини сөйүп гөрүпмидиң? — дийип гыгырды-да гүлди.

Даныяр җогап бермеди. Җемиле-де дымды.

Мен: «Ягшы-да бир айдым буюрҗак адамыңы тапдың!» дийип гүлүмсиредим.

Ёлы кесип гечйән деряҗыга гирен ябылар тойнаклары билен өл күмүшсев дашлары шакгылдадып, йөремелерини ювашатдылар. Гүзерден геченимизден соң, Даныяр атларына гамчы чалды-да, пургун бөкдүренде сандыраян тутуксы сеси билен айдыма гыгырып башлады:

> Мәхрибаным, ала гарлы дагларым,
> Догуп-дөрәп, сенде гездик чагларым...

Ол бирденкә сакынды-да, сонра усгурди, йөне индики ики сетири велин түйс йүрекден чыкян мылайым, догрусы, бир азажык гырылжыграк сес билен айтды:

Мәхрибаным, ала гарлы дагларым,
Ата ватан...

Бу ерде ол, гөйә бир затдан горкан ялы, бирден сакынды-да, ене дымды.

Онуң бичак утанандыгыны мен деррев гөзүмиң өңүне гетирдим. Эмма велин шу горкулы, кесилип-кесилип айдылан айдымда-да нәхилидир бир адатдан дашары толгунма барды ве онуң сеси, әхтимал, өңден говы болан болса герек, асыл онуң Даныярдыгына ынанар ялы дәлди.

Мен саклапып билмән:

— Гөр-ле муны! — дийдим.

Жемиле болса хатда:

— Сен өң нирдедиң ахырын? Ханы айт, мазалыжа айт! — дийип гыгырды.

Өнде ягтылык гөрүнди. Ол жүлгеден дерә чыкылян ерди. Ол ерден шемал гелйәрди. Данияр тәзеден айдыма башлады. Ол ене ынамсыз, горка башлады, эмма ювашювашдан онуң сеси ачылды, жүлгәни долдурды, сеси узакдакы гаяларда яңланды.

Мени хемме затдан бетер бу хеңиң хыжувдан хем яныл-өртенмеден долулыгы хайран галдырды. Мен муңа нәме дийжегими билмедим, хәзир хем билмейәрин, догрусы, мунуң диңе бир сесдигине я-да адамының йүрегиниң жүммүшинден чыкян үйтгешик бир затдыгына, бейлеки адамларда-да шейле толгунманы дөретмәге уссатлыгына, иң бир гизленип ятан пикириңи хем жанландырмага өкделигине, мунуң нәме болдугына хич дүшүнишип билмейәрин.

Эгер-де мен бу айдымы Даныярың айдышына чала меңзедип бир айдып билсемдим! Бу айдымың сөзи ёк диен ялыды, ол бичак гиң ынсан йүрегини сөзсүз ачып гөркезйәрди. Мен мундан өң хем, соң хем, асыл хич хачанам шейле айдымы эшитмәндим. Мунда гыргызларыңам, газакларыңам лабзы барды, эмма бу оларың хичисине-де меңземейәрди. Даныярың хеңи бир-бирине мәхрибан ики халкың иң ажайып хеңлерини жемләп ... апды хем олардан икиленч гайталанмажак тәзе бир

хең дөредипди. Бирденкә гыргыз даглары ялы янланып асмана галян, бирденкә-де газак сәхрасы ялы гиң яйылып гидйән бу айдым дагларың хем сәхраларың айдымыды.

Мен диңләп дуршума: «Муны гөр-ле! Хей Даныяр шейле айдым айдар дийселер ынанармыдың?» дийип хайран галярдым.

Биз эййәм күпүрсәп ятан сәхра ёлы билен барярдык, Даныярың айдымлары болса инди гиң сәхра яйраярды, тәзе-тәзе хеңлер гең-энайы овазлылыгы билен бир-бириниң ызындан яңланярды. Онуң калбы пикир-дуйгулара шейле баймыка? Оңа нәме болдука? Ол мисли өз гүнүне, өз сагадына гарашып йөрен ялы-ла!

Онуң адамларда дүшүнмезлик хем гүлки дөредйән хыялкешлигиниң, екелиги сөймеклигиниң, геплемезеклигиниң, умуман, гең адамлыгының себәби бирденкә маңа айдың болды-да дуруберди. Инди мен онуң нәме үчин узын гижеләп депәниң үстүнде отурянлыгына, нәме үчин гараңкы гижелер деряның кенарында еке галяндыгына, нәме үчин башга адамларың эшидип билмейән овазларына мыдама диңиргенйәндигине, нәме үчин кәвагтлар бирденкә гөзүниң яняндыгына, гашларынының бирден язылып гидйәнлигине дүшүндим. Бу чын ашык болан адамды. Онуң ашыклыгының башга адамларың ашыклыгы ялы дәлдигини хем мен дуйдум; бу дурмуша, ере болан үйтгешик бир сөйгүди. Хава, ол бу сөйгини өзүнде, өз хеңинде пынхан саклаярды, ол шонуң биленем яшаярды. Сеси нәче говы болса-да, сөйгүси ёк адам шейле айдым айдып билмез.

Гөвнүңе болмаса, айдымың иң сонкы овазы өчендә, онуң тәзе парлайжы җошгуны гөйә ымызганан сәхраны укудан ояран ялыды. Мәхрибан хеңлерден меймирән сәхра Даныярың айдымларыны миннетдарлык билен диңлейәрди. Аңырсына-бәрисине гөз етмейән, орагың дүшмегине сабырсызлык билен гарашян, түммүл болан бугдай шыпылдашярды ве даңың ягтысы мейданың йүзүнде ат салярды. Депелери асмана галан топар сөвүт агачларының япраклары дегирмениң үстүнде ышыылдашярды, деряжыгың аңырсындакы мейдан дүшелгелериниң отлары өчүп гутарып барярды ве кимдир бири, көлеге ялы, сес-седасыз бирденкә багың ичинде йитирим болуп, бирденкә ене йүзе чыкып, кенарың бойы билен оба тарап ат саярды. Ел ол ерден алманың хем гүлләп отуран мекгеҗөвениң тәзеҗе сүйт ширеҗигиң

ысыны ве чалыгып барян тезеклериң дымылҗамасыны гетирйәрди.

Даныяр хетденаша җошгун билен көп вагтлап айдым айтды. Август гижеси сесини чыкарман, җадыланан ялы болуп, онуң айдымыны диңледи. Хатда ябыларам, бу тәсинлиге пәсгел бермекден чекинйән ялы, биреййәмден бәри кадалы әдим билен йөрәп гелйәрлер.

Бирдәнкә Даныяр иң ёкары, яңланян нотада айдымыны кесди-де гыкувлап, ябылары аяк алдыгына сүрди. Мен хәзир Җемиле-де онуң ызындан эңер дийип пикир этдим, эмма Җемиле гамчысыны айламады. Ол бойнуны бир тарапа гышардып, шол бир болшуны үйтгетмән, гөйә ниреде дир ховада яңланян оваза диң салып, хыял деңзине гарк болуп отырды. Даныяр бизден араны ачып гитди, биз болса тә оба барянчак, бир агызам геплемедик. Хава, геплемек герекмиди берин, сөз билен хемме вагт ве хемме зады айдып болҗак дәлди ахырын...

Гөвнүңе болмаса, шол гүнден башлап бизиң дурмушымыз үйтгән ялы болды. Мен инди элмыдама оңат ислег-арзувлара гарашярын. Ир эртир биз харман еринде пургунларымызы дәнеден йүкләп, станция гелйәрдик ве гайдышын ёлда Даныярың айдымыны эшитмек үчин тизрәк гайтмага ховлугярдык. Онуң сеси мениң гөвнүмден турупды, ол сес хер бир әдимде мениң гулагымдан гитмейәрди, сәхер-сәхерлер чыглы ёрунҗалыгың ичи билен душаклы ябылара тарап ылгап баряркамам, шол айдым гулагыма гелип дурды, гүн болса дагың аңырсындан йылгырып чыкып, мени гаршылаярды. Мен бу овазы атылян харманларың шабырдап ягян алтын ягшында-да, ялңыз чайчаңңалагың сәхра асманында хаяллык билен айланып учушында-да, гөрен-эшиден затларымың хеммесинде-де эшидйәрдим.

Агшамлык җүлгәниң ичи билен гелйәркәк болса, мен хер гезек гайры дүнйәде гезип йөрен ялыдым. Мен Даныярың айдымыны гөзүми сүзүп диңләнимде, чагалыкдакы тәсин, мәхрибан картиналар мениң гөзүмиң өңүнден бирден гечмәге дурды. Бирденкә дурналарың учян белентлигинден, юртларың үстүнден чал түссе ялы мымык бахар булутлары гөчүшип гечйәрди; бирденем иңләп ятан сәхраң үстүнден гылял сүрүлери гүпүрдешип хем кишнешип, яз бакыляп ерлерине гечйәрди, энтек ялы гыркылмадык, гөзи яныл дуран тайлар гулакларыны кеердишип, гаты-гаты дабырдашып, энелериниң

дашында айланярдылар; гоюн сүрүлери байрың этеклеринде аркайынлык билен агып-дөнйәрди; гаядан инйән шаглавукларың мөвч уруп гайнаян ак көпүкли сувлары гөзүңи гамашдырярды; яшян гүн деряның аңырсындакы сәхрада өсгүн делелериң ичинде гизленйән ялыды; зер гайма чекилен алыс гөзъетимден йүзин салып барян еке атлы болса гүнүң элъетим ыз янындан барян ялы болуп гөрүнйәрди-де, ол хем өсгүн делелере, гаралян иңриге батып гидйәрди.

* *
*

Деряның аңырсында гиң газак сәхрасы гөрүнйәрди. Ол бизиң дагымызың ики ян гапдалы билен язылып гидйәрди хем жанлы-жандарсыз гугарып ятырды...

Эмма шол ятдан чыкмажак томусда, уруш гүммүрдәнде, сәхрада от бары янярды, сайланып-сечилен атларың сүрүлери сәхраны гызгын тозана гаплапды, чапарлар чар тарапа ат салыпдылар. Шол кенарда ат чапян газагың ёгнас чопан сеси билен:

— Гыргызлар, атланың, ягы дөкүлди! — дийип, нәхили гыгыряны ве түвелей болуп гөтерилйән гызгын тозаның ичи билен аңырлыгына ат салып гидиши хениз хем ядымда.

Бүтин сәхра аяк үстүне галды ве дабаралы-газаплы гопгун турзуп, бизиң илкинжи атлы полкумыз дагың үсти хем дерелериң ичи билен сүйшүп уграды. Мүңлерче үзеңңилер жыңңырдады, мүңлерче жигитлер сәхра гөз айладылар, өң хатарда гызыл байдак пасырдады, «Сизи сәхра голдасын, Манас пәлванымызың рухы голдасын!» дийип, аялларымыз хем энелеримиз ызда, ат тойнагындан галан тозаның арасында гөчгүнли, хесретли сес билен аглап галдылар.

Ил-гүн сәхрада хесретли ызлар галдырып урша гитди...

Ине шу земин гөзелликлериниң хем ховсалаларының дүнйәсини Даныяр өз айдымы билен маңа ачып гөркезди. Ол бу затлары нireден өврендикә, бу затлары кимден эшитдикә? Мен обаңа-илиңе мунуң ялы сөйгиниң диңе обасына-илине көп йыллап зар болуп гезен адамда, шол сөйгиниң хижрини чекип гезен адамда болуп билжекдигине дүшүнйәрдим. Ол айдым айдан махалы, мен онуң

хут өзүни, сәхра ёлларында сергезден болуп йөрен кичижик огланы гөрйәрдим. Белки, шол вагт хем онуң калбында ватаны хакда айдым дөрәндир? Белки-де, бу айдым онуң отлы-ялынлы уруш ёлларыны сөкүп йөрен махалы дөрәндир?

Даныярың айдымыны эшидемде, мениң ере язылагада, диңе адамының ери шейле сөйүп билйәндиги үчин, оны берк, перзент хөкмүнде гуҗакласым гелди. Мен шол вагт өзүмде илкинҗи гезек тәзе, хениз адыны билмейән бир задымың оянандыгыны дуйдум, эмма бу өңүнде дуруп болмаҗак бир затды, бу йүрегиндәкини айтмак ислегиди, хава, айтмак ислегиди, дүнйәни диңе өзүң гөрмели хем дуймалы дәлди-де, эйсем гөрен затларыңы, өз дуйгы-пикирлериңи башгалара-да етирмелиди, еримизиң ажайыплыгыны, Даныяр ялы өкделик билен, эдил шейле ылхам билен адамлара гүррүң бермелиди. Мен, өзүм билмезден, бичак горкуп, бичак бегенип, нәбелли бир задың өңүнде доңуп галдым. Эмма мен шол вагт элиме сурат чекилйән кисть алмалыдыгына дүшүнмәндирин.

Мен чагалыкдан сурат чекмәни говы гөрйәрдим. Мен окув китапларындан суратлар гөчүрип чекйәрдим велин, огланлар «агын өзүни чекйәрсиң» дийййәрдилер. Мен дивар газетимизе суратлар гетиренимде, мектепде мугаллымлар хем мени өвүпдилер. Эмма соңра уруш башланды, доганларым гошунчылыга гитди, мен болса мекдеби ташладым ве әхли дең-душларым ялы, колхоза ишлемәге гитдим. Мен рецкдир кисти унутдым ве хачан-да болса бир вагт олары ятларын өйдүп пикир хем этмедим. Эмма Даныярың айдымы мениң йүрегими ховсала салды. Мен дүйшүмде гезип йөрен ялыдым ве әхли зады илкинҗи гезек гөрен дек, хайран галып, дүнйә сер салярдым.

Җемиләниң үйтгейшини-хә сиз диймәң! Инди ол шол өңки догумлы, хахахайлап йөрен Җемиле дәл ялыды. Онуң перишан гөзлеринде бахарың датлы хесери гөрүнди. Ол ёл бойы хемише бир зат барада берк пикир эдйәрди. Онуң додакларында чала билдирйән хыяллы йылгырма пейда болярды, ол оңат бир зада, диңе өзүне аян бир зада өз ичындан бегенип йөрди. Кәмахал аркасына бугдайлы халтаны аларды-да, бир затдан горкян ялы сөмелер дурарды, хамана өңүнде гүйчли сув акып ятырда, шол сувдан гечҗегини, гечмеҗегини билмән яй-

данян ялыды. Ол Даныярдан чеке дурярды хем онуң йүзүне середип билмейәрди.

Даныярың гимнастёркасының кирлидигине гынаныш йөрен Җемиле ахыры бир гүн муңа чыдап билмән, ысгынсыз сес билен:

— Сенем бир гимнастёркаңы чыкар-да. Гетир ювайын! — дийди.

Соңра ол гимнастёрканы деряда ювды-да, гүне серди, өзи болса онуң янында отурды-да, элиниң аясы билен онуң йыгыртларыны узак вагтлап ыхласлы язышдырды, көйнегиң сүрлүшен эгинлерини гүне тутуп серетди, келлесини яйкады ве юваш хем гайгылы гөрнүшде тәзеден ене йыгыртларыны язмага дурды.

Җемиле шол дөврүң ичинде дине екеже гезек җак-җаклап гүлди, шонда онуң, эдил өңкүлери ялы, гөзлери янды. Ерунжа күделәп гелйән яш гелинлер, гызлар хем җигитлер — фронтда боланлар алазензеле билен хармана совулдылар. Җигитлер:

— Эхей, байлар, бугдай чөрегини еке сиз иймели дәл, бизе-де хөдүр эдиң, болмаса деря ташларыс! — дийип гыгырышдылар ве чаршакларыны гезедилер.

— Биз сизиң чаршагыңыздан горкмарыс! Хөдүри өз җораларыма эдерин, сизем өз башыңызы чарабериң! — дийип, Җемиле батлы сесленди.

— Онда сизиң хеммәңизи сува ташларыс!

Шол вагт йигитлер хем гызлар тутушдылар. Олар гыкылык-гопгун, гүлки-галмагал билен бир-бирлерини сува итекледилер.

— Тутуң олары, гетириң! — дийип, Җемиле хемме кишиден батлы гүлйәрди ве үстүне топулянларың элинден чалт хем чакган сыпярды.

Эмма, гең зат, җигитлер Җемиледен бейлеки гелин-гызлары гөрмейән ялыдылар. Хер ким Җемиләни тутуп, багрына басҗак болуп җан эдйәрди. Ине үч саны йигит бирден оны шапыладып тутды-да, кенера элтди.

— Огша, болмаса ташларыс!

— Ханы халланлат!

Җемиле келлесини гайшардып чабаланярды, хахахайлап гүлйәрди ве гүлкүниң арасындан җораларыны көмеге чагырярды. Эмма олар яглыкларыны дерядан тутуп, кенарың бойы билен башагай болуп ылгашярдылар. Җигитлериң бары хахахайлашып, Җемиләни сува зындылар. Җемиле булашык өл сачындан сув шараландырып,

дерядан чыкды, эмма ол өңкүденем бетер овадан гөрүнйәрди. Онуң өл чит көйнеги терне гөвүслерине, ёгын бутларына сырлашып, эндамына елмешип, белендини — белент, песини пес гөркезип дурды, ол болса хич зады парх этмән, ыранҗырап, хахахайлап гүлйәрди ве онуң гызаран яңакларындан булдурапҗык сув сырыгярды.

— Өп! — дийип, җигитлер япышярдылар.

Җемиле олары өпйәрди велин, оны ене сувуң ичине пажжылдадып оклаярдылар. Җемиле өл сачларының агыр өрүмлерини аркан ташлап, ене гүлйәрди.

Яшларың бу ойнуна хармандакыларың бары гүлүшйәрди. Харман атян гаррылар чаршакларыны ташлашып, гөзяшларыны сүпүрйәрдилер, оларың гоңрас йыгырт-йыгырт йүзлери шадыян ягтылярды хем гөз ачып-юмасы салымда йигитлик чагына гелйәрди. Өзүмиң габанҗаңлыгымы, Җемиләни йигитлерден горап сакламак борҗумы шу сапар унудып, менем түйс йүрекден хезил эдип гүлдүм.

Диңе Даныяр гүлмейәрди. Мен бирденкә оны гөрүп дымдым. Онуң еке өзи харманың гырасында абшарып дурды. Мениң гөвнүме, хәзир Даныяр дуран еринден дазлап геләгеде Җемиләни йигитлериң элинден гарбап алып өтәгитҗек ялы гөрүнди. Ол йүрек авамаклыгың хем бегенҗиң ичинде, гамгын ховсалалы назар билен, гөзүни айырман, Җемилә середйәрди. Хава, оны багтлы эдйәнем, хесрете гойянам Җемиләниң гөзеллигиди. Йигитлериң хер бири Җемиләни гуҗагына гысып, өзүни огшамага меҗбур эденде, Даныяр гидиберҗек ялы херекет эдйәрди-де, эмма гитмейәрди.

Җемиле-де бу ягдайы гөрәйди өйдйән. Ол шол бада гүлкүсини гойды-да, йүзүни ашак салды.

Ол бирденкә:

— Оюн этдик, инди бесдир! — дийип, дәли-порхан болан йигитлериң бадыны ятырды.

Кимдир бири оны ене-де гуҗакламакчы болды.

— Чек элиңи! — дийди-де, Җемиле ол йигиди итип гойберди ве келлесини аркан гайшардып, габак асты билен гүнәкәр назарыны Даныяра тарап айлап, көйнегини сыкмак үчин гырымсы агачларың ичине ылгап гитди.

Маңа энтек оларың арагатнашыгы ончаклы айдың дәлди, догрымы айтсам, мен бу барада пикир этмәге-де горкярдым. Эмма нәме үчиндир Җемиләниң Даныярдан гачяндыгы үчин гамгын хала душйәндигини сызанымда,

мен өзүми йитирдим. Гайтам Җемиле өңкүси ялы оңа дегин, өңкүси ялы онуң үстүнден гүлүп йөрсе говы боларды. Эмма биз гиҗе Даныярың айдымыны диңләп, ёл билен оба доланып гелйәркәк, мени сөз билен айдып болмажак бир шатлык гуршап алярды.

Җемиле, җүлгәнин ичинден гелйәркәк, фургундан дүшмейәрди, сәхра чыканымызда болса дүшүп, пыяда йөрейәрди. Менем пыяда йөрейәрдим, чүнки шейдип, ёл билен айдым диңләп гитсең говы болярды. Илкибада хер ким өз пургуныңың яны билен барярды, эмма соңра әдимимизи йыгалдып, барха Данияра якынлашянымызы өзүмизем дуймаярдык. Нәмәлим бир гүйч бизи оңа тарап чекйәрди. Биз: «Бей, шу айдымы айдян шол гарасөймез, тутук Даныярмыка?» дийип, гараңкының ичинде онуң йүз-гөзүни сайгарҗак болярдык.

Мен хер гезек Җемиләниң толгунып хем ховсалаланып, ювашлык билен оңа тарап элини узадяныны дуйярдым, эмма ол муны гөрмейәрди, ол элиниң еңсесини алкымына дирәп, ирәдир ёкарык, узак бир ерлере середйәрди ве ики яна ыранярды, Җемиләниң эли быгтыяр пургунын ичине салланярды. Шол вагт ол тисгинип, элини чекип алярды-да сакга дурярды. Ол ёлуң ортарасында башыны ашак салып, гамланып, узак вагт онуң ызына середип дурярды-да, сонра ене ёлуны довам этдирйәрди.

Кәмахаллар мениң гөвнүме, Җемиләнем, менем икимизе-де дүшнүксиз болан бир дуйгы ынжалыксызландырян ялы болуп гөрүнйәрди. Әхтимал, бу дуйгы көпден бәри бизиң калбымызда гизленип гелйәндир, хәзир болса онуң йүзе чыкмалы гүни гелендир.

Җемиле ишде гайгы-хесерини бираз унудярды, эмма биз харман ерде эгленешимизде, сетанда-сейранда дынч аланымызда, жаңына жай тапмаярды. Ол харман атянларың янында бикәр айланярды-да, олара көмек этмәге башлаярды, бугдай нермесини чаршак билен бирнәче гезек батлы атярды ве соңра бирден чаршагы ташлап, үйшмек самана тарап гидйәрди. Җемиле ол ере барып, көлегеде отурярды ве хут екеликден горкян ялы:

— Йүвүрҗим, гел бәрик, отуралы! — дийип, мени чагырярды.

Мен хемише ол мана важып бир зады айдар, өзүни гозгалана салян зады дүшүндирер өйдйәрдим. Эмма ол хич зат айтмаярды. Ол сесини-үйнүни чыкарман, ба-

шымы дызының үстүнде гойярды-да, узак-узак ерлере назар салып, мениң кирпиң тикени ялы сачымы шатырдадярды хем сандыраян гызгын бармаклары билен мениң йүзүми якымлы сыпалаярды. Мен ашакдан ёкарык онуң йүзүне середйәрдим, ол йүзде дүшнүксиз толгунма хем хесрет барды, ол йүзде мен өз йүзүми гөрйән ялы болярдым. Җемиләни-де бир зат мелул эдйәрди, онуң калбында-да бир зат йыгнанып, хынзап, дашына чыкҗак болярды. Җемиле мундан гаты горкярды. Онуң Даныяры сөймегини мениң бир хасапдан ислән, бир хасапданам ислемейшим ялы, ол хем өзүниң ашык болапыны өлемен боюн алмагам ислейәрди, боюн алманы яман кынам гөрйәрди. Мениң ислемезлигим-ә тебигы зат. Хер нәме-де болса, ол бизиң гелнимиз, мениң доганымың аялы ахырын!

Эмма шейле пикирлер диңе гөз ачып-юмасы салымлыкча мени гуршап алды. Мен олары келләмден ковуп чыкардым. Мениң үчин шол вагт хакыкы леззет Җемиләниң бедениниң гызгын ховруны демиме дартмакды, чагаңкы ялы чалаҗа ачык хем тирпилдәп дуран додакларыны, яш айланан гөзлерини гөрмекди. Онуң рухубелентлик хем хыҗув билен дем алян ягты йүзи гөр нәхили оңат, гөр нәхили оваданды!

Шонда мен бу затларың барыны диңе гөрйән-де, эмма дүшүнмейән экеним. Хава, инди мен хәли-шинди өзүме: «Сөйги эдил художниклердәки, шахырлардакы ялы бир җошгун, ылхам болаймасын?» диййип сораг берйәрин. Җемилә середип, мениң чөле чыкып гидибересим гелйәрди ве асман хем земине йүз тутуп, мен бу өзүмдәки дүшнүксиз ховсаладан хем бу дүшнүксиз шатлыкдан нәдип үстүн чыкмалы дийип, улы илим билен гыгырыбересим гелйәрди. Бир гезек мен җогап тапайдым өйдйән.

Биз, хемишекимиз ялы, станциядан гайдып гелйәрдик. Эййәм гараңкы гатлышыпды, асманың йүзи йылдыздан долупды, сәхра укламага мейил эдйәрди, диңе Даныярың айдымы үмсүмлиги бозуп яңланярды хем мылайым гараңкы узаклыкларда йитип гидйәрди. Җемиле икимиз онуң ызы билен барярдык.

Эмма бу гүн Даныяра бир зад-а болупды: онуң айдымында шейле бир йүрегиңи эредип барян хесрет хем ялңызлык барды велин, оңа болан дуйгудашлыкдан хем йүрегиң авамакдан яңа богазың долуп аглабересиң гелйәрди.

Жемиле бойнуны бир тарапа гышардып хем арабаның гырасындан берк япышып гидип барярды. Даныярың сеси гайтадан белент яңланмага башланда болса, Жемиле келлесини силкип гойберәгеден йүзүниң угруна пургуна бөкүп мүнди-де, Даныяр билен дегиш отурды. Ол ики элини дөшүнде говшурып, доңан ялы болуп отырды. Мен азажык өңрәге ылгап, деңечер диен ялы барярдым ве бир гапдалдан оларың йүзүне середйәрдим. Даныяр, мисли гапдалында отуран Жемиләни гөрмейән ялы, айдыма гыгырярды. Мен Жемиләниң эллериниң ысгынсыз саллананыны хем онуң Даныяра гысмылжырап, ювашлык билен онуң эгнине келлесини япланыны гөрдүм. Даныярың сеси диңе бир дем аласы салымлык, гамчы чалнан ёрганың бөкдениши ялы сандырады-да, тәзе гүйч билен яңланмага башлады. Ол сөйги хакда айдым айдярды!

Мен аңк болуп галдым. Сәхра гүл ачып, гараңкылык сырылан ялы болды ве мен бу гиң сәхрада ики саны ашык-магшугы гөрдүм. Олар асыл, хамала мен бу ерде ёк ялы, мениң барлыгымы сызмаярдыларам. Мен гидип баршыма, оларың бүтин дүнйәни унудып, айдымың тактына билеже ыранышына сын этдим. Олар мениң танаян адамларым дәл ялыдылар. Бу шол якасы ачык, хайы гиден солдат гимнастёркалы Даныярды хем велин, эмма онуң гөзлери гараңкының ичинде яняп ялыды. Бу мениң Даныяра гысмылжырап, шейле юваш хем уялжаң, кирпиклери булдурдап дуран яшлы Жемиләмди. Булар тәзе, гөрлүп-эшидилмедик багтлы адамларды. Эйсем бу багт дәлми нәме? Даныяр мәхрибан ерине болан әгирт улы сөйгүсиниң барыны — өзүнде жошгунлы айдым дөреден сөйгини — тутушлыгына Жемилә багыш этди. Ол онуң үчин хем о барада айдым айдярды.

Мени Даныярың айдымы билен гелйән хемишеки дүшнүксиз толгунма ене гаплап алды. Ине бирденкә мениң ислейән задым маңа айдың болды-да дуруберди. Мен оларың суратларыны чекмек ислейән экеним.

Мен хут өз пикиримден өзүм горкдум. Эмма ислег горкудан гүйчлүди. Мен оларың суратларыны хут шунуң ялы багтлы сыпатда чекерин! Хава, ине шейле, оларың хәзирки болшы ялы чекерин! Эмма мен башарармыкам? Горкудан хем шатлыкдан яңа мениң демим дарыкды. Мениң башым хумар болды. Инди мен хем багтлыдым, себәби мен гелжекдәки бу эржел ислег-ар-

зува нәхили кынчылыклар билен етип болжакдыгына энтек дүшүнмейәрдим. Мен өз-өзүме, Даныяр ериң йүзүни нәхили гөрйән болса, шо хили гөрмек герек дийийәрин, мең Даныярың айдымыны реңк билен гүррүң берерин, менде-де даглар, сәхралар, адамлар, отлар, булутлар, дерялар болар. Мен хатда шол вагт: «Мен реңки нireден аларкам? Мекдепден-ә бермезлер, чүнки оларың өзлерине герек ахырын!» дийип ойландым. Гөйә бар иш диңе реңке баглы ялы болды.

Даныярың айдымы бирденкә тапба кесилди, себәби Җемиле оны гарса гуҗаклады, эмма шол бада ыза серпди, гөз ачып-юмасы салымлыкча доңуп галды, бир тарапа чекилди-де, пургундан өзүни зынды. Даныяр йийданҗаңлык билен җылавы чекди, ябылар сакланды Җемиле ёлуң үстүнде оңа аркасыны өврүп дурды, сонра бат билен келлесини силкип, бир тарапа өврүлибрәк оңа серетди ве гөзяшыны зордан саклап хүңүрдеди:

— Ери нәмә середйәрсиң? — Ол бираз дымып, сонра газап билен: — Серетме маңа, сүр!—дийәгеде пургуна тарап гитди.— А сен нәме диканлап середйәрсиң? — дийип, ол мениң үстүме гыгырды.— Отур, ал җылавыны элиңе! Ах, башыма дүшен мусаллатлар!

Мен ябылары хайдадып: «Ол бирден нәхили болайды?» дийип, онуң болшуна хич дүшүнип билмедим. Эмма дүшүнмез ялы зат ёкды: Җемиле кын ягдайдады, онун никалы әри барды, ол саратов госпиталында бир ерде ятырды. Эмма мениң дүйбүнден хич зады пикир эдесим гелмейәрди. Мениң оңа хем өзүме гахарым гелйәрди, эгер мен мундан бейләк Даныярың айдым айтмаҗагыны, мениң инди онуң сесини эшитмеҗегими билен болсам, белки, Җемиләни йигренердимем.

Ядавлык эндам-җанымы күл-оврам эдип барярды, етҗек еримизе тизрәк етип, өзүми саманың үстүне окласым гелйәрди. Гараңкының ичинде горгунына гидйән ябыларың сагрысы эленйәрди, пургун биҗай титрейәрди, җылав элинден сырылярды.

Мен харманда хамытлары зордан сыпырышдырып, олары пургуның ашагына окладым-да, саманың үстүне барып йыкылдым. Бу гезек ябылары мейдана Даныярың өзи ковды. Эмма ирден мен калбым долы шатлыклы дуйгы билен ояндым. Мен Җемиле билен Даныярың суратыны чекҗек. Мен гөзүми сүздүм велин, Даныяр билен Җемиле, олары нәхили шекиллендирҗек болсам,

эдил шонуң ялы хем гөзүмиң өңүне гелди. Гөвнүме, элиңе кисть хем реңк алып, суратларыны чекибермели ялы болуп гөрүнди.

Мен деряң боюна ылгап барып ювундым-да, душаклы ябылара тарап дүңк ясайдым. Совук, өл ёрунжа ялаңач аягыма шапырдап дегйәрди, жайрык-жайрык болан дабанларыма батярды, эмма бу маңа хош якярды. Мен ылгап баршыма даш-төверегимде нәмелер боляндыгына середйәрдим.

Дагың аңырсындан гүн догуп гелйәрди, яп боюнда төтәнден гөгерен гүнебакар болса гүне тарап йүзүни өврүпди. Өсгүн ак гүлли отлар гүнебакарың дашыны алыпды, эмма гүнебакарам кем галар ялы дәлди, өзүниң сары дилжагазлары билен яңы доган гүнүң шөхлесини олара етирмән алярды, өзүниң дыкыз, күти гапагыны шөхледен мазалы гандырярды. Ине ынха пургун тиғри обуран гүзер, сув тигир ызларындан акяр. Ине-де гушаклыга урап, ысы күкәп дуран үмүрсин нарпызлык ер. Мен мәхрибан догдук ерлеримден ылгап барярын, депәмден болса, мениң билен ярышян ялы, гарлавачлар гайышып гечйәрлер. Вах, шу вагт яңы доган гүнүңем, ала дагларыңам, өсгүн ёрунжаларыңам, шу яп боюнда төтәнден гөгерен гүнебакарыңам суратыны чекер ялы ренк болсады!

Хармана гайдып гелип, Жемиләни гөрен бадыма, мениң бар кейпим гачды. Мен Жемиләни гашы чытык, меңзи солгун халда гөрдүм. Ол өтен гиже ятмадык болмага чемелиди, онуң гөзлериниң өңи гаралыпды. Ол мениң йүзүме йылгырыбам бакмады, мениң билен гүррүңем этмеди. Эмма бригадир Оразмәт пейда боланда, Жемиле онуң янына барды-да, салам-хеликсиз:

— Пургуныңа эелик эт! Нирә иберсең ибер, эмма станция гатнажак дәл! — дийди.

Оразмәт ачыкгөвүнлилик билен:

— Саңа нәме болды, Жемилтай, нәме сени гөгейин дишледими? — дийип гең галды.

— Гөгейин гөләниң гуйругының ашагында! Сен болса мениң ягдайымы билжек болма! Исләмок дийдим — гутарды!

Оразмәт йылгырмасыны гоюп:

— Ислесең-ислемесең, дәне чекмели боларсың! — дийди-де, пишегини ере урды.— Ким гөвнүңе деген болса айт, шу пишеги онуң келлесинде дөверин! Ёгсам-да сам-

сыклык этме: солдатларың азыгыны чекйәндигини билип гой, сениң адамыңам солдат ахырын! — дийди-де, ол хырра айланып, пишекли товсаклап гитди.

Җемиле уялып гызарды, Данияра тарап середип, юващлык билен улудан демини алды. Данияр бираз бейлерәкде аңырсыны бакып, хамыдың гайшыны силкип чекип дурды. Ол эдилйән гүррүңлери эшидйәрди. Җемиле элиндәки гамчысыны чекелән, ене бир салым дурды, соңра элини силкип гойберди-де, пургунына тарап гитди.

Биз бу гүн хемишекимизден ир доланып гелйәрдик. Данияр ёл бойы ябылары гаты сүрйәрди. Җемиле тукатды хем дымып гелйәрди. Мен болсам сәхраның яныл гаралып ятышына ынанмаҗак болярдым. Дүйн ол бүтинлей бейле дәлди ахырын. Хәзир мен дүйникини эртекиде эшиден ялыдым, мениң аңымда өврүлишик гечирен дүйнки багт картинасы бейнимден чыкмаярды Мегерем, мен дурмушың хайсыдыр бир иң ягты бөлегини тутандырын. Мен онуң иң бир овунҗак бөлеклерине ченли гөзүмиң өңүне гетирйәрдим ве диңе шол хем мени толгундырярды. Мен тә чекимчи аялдан бир тагта галың ак кагызы огурлап алянчам көшешмедим. Мен йүрегими тарсылдадып, саман күдесиниң аңырсына ылгап бардым-да, кагызы ёлда харман атянлардан огурлан йылманак агач пилимиң үстүнде гойдум.

Бир вагтлар какамың биринҗи гезек мени ата мүндүренде айдан сөзлерини:

— Алла ишиңи оң этсин! — дийип пышырдап гайталадым-да, мен галамымы кагыза етирдим. Бу мениң илкинҗи эмелсиз чызыкларымды. Эмма кагызың йүзүнде Данярың кешби пейда боланда, мен дүнйәни унутдым! Мен эййәм кагызың йүзүне шол август гиҗесиндәки сәхра дүшүп угран ялы гөрдүм. Ынха Данярың сеси эшидилйәр, онуң дик тутан белент башы, яланач күкреги хем-де оңа гысмылҗыраян Җемиле гөрүнйәр. Ине пургүн, ине-де ол икиси, ине өңе ташланан җылав, гараңкының ичинде ябыларың эленйән сагрылары, аңырда болса сәхра, узакдакы йылдызлар — бу мениң илкинҗи гезек өзбашдак чекен суратымды.

Мен шейле бир гызыгып чекйәрдим велин, төверегимдәки затларың барыны унудыпдырын ве кимдир бириниң үстүме абанып:

— Сен, нәме, кер болдуңмы? — дийип гыгыран сесини эшиденимде, мен өзүме гелдим.

Бу Җемиледи. Мен алҗырадым, гызардым ве сураты йыгшырмага етишип билмедим.

— Пургуна биреййэм йүк басылды, бир сагат бэри гыгырып тапып билемзок! Сен бу ерде нэме иш эдйэрсин?.. Бу зат нэме? — дийип, ол сураты элине алды. — Хм! — эдип, Җемиле гахарлы эгинлерини гысып гойберди.

Утанҗымдан яңа ер ярылмады, менем гирмедим. Җемиле узак вагтлап сурата серетди, сонра хесретли, яш айланан гөзүни маңа галдырды-да, ювашлык билен:

— Муны маңа бер, йүвүрҗим... Мен ядыгэрлик үчин гизлэп саклайын...— дийди хем кагызы ики эплэп, голтугына салды...

Биз эййэм ёла дүшүп барярдык, мен болса хич өзүме гелип билмейэрдим. Бу затлар эдил дүйшдэки ялы болуп гечипди. Мен гөрен задыма меңзеш бир зат чекениме ынанмаҗак болярдым. Эмма калбымың җүммүшинден бир ерден эййэм садаҗа гуванч, хатда текепбирлик, бири-биринден батыргай, бири-биринден гызыклы арзув-хыяллар гөтерилип, мениң башымы айлаярды. Менде эййэм энчеме картиналар язмага ислег дөрэпди, йөне галам билен дэл-де, реңк билен язмак ислейэрдим. Шунуң үчинем мен хэзир пургунларымызы дийсең гаты сүрйэндигимизе үнсем бермейэрдим. Гаты сүрмегимизе Даныярың өңүни башлап гаты сүрмеги себэп болярды. Җемиле-де ондан галмаярды. Ол даш-төверегине серсалярды, вагтал-вагтал гозгалаңлы хем языклы гөрнүшде йылгырярды. Менем йылгырярдым. Диймек, ол инди Даныяр икимизе гахарланмаярды, эгер-де ол хайыш этсе, бу гүн Даныярың айдым айдаймагы мүмкинди...

Биз бу гезек станция хемишекиден эсли ир гелдик, оңа дерек ябылар гара сув болупдылар. Даныяр йүзүниң угруна халталары дашамага дурды. Онуң нирэ ховлугяндыгына, оңа нэме боландыгына дүшүнмек кынды. Отлулар гапдалындан гечип гиденде, ол сакланярды-да, узак вагтлап пикирли назар билен олара аңкарып дурярды. Гөйә онуң аңындакы зады билмекчи болян ялы, онуң середен угруна Җемиле хем середйэрди.

— Бэрик гелсене, ябың налы говшапдыр, согурма көмеклешсене — дийип, ол Даныяры чагырды.

Даныяр ябынын аягыны дызларының арасына салып, тойнагындан налы согруп айрагада дикеленде, Җемиле онуң гөзлерине середип, ювашлык билен шейле дийди:

— Сениң болшуң нәхили я-да дүшүнеңокмы?.. Дүнйәде ериң-гөгиң диреги еке менми нәме?..

Даныяр сесини чыкарман, йүзүни бир яна совды.

— Маңа аңсат дүшйәндир өйдйәрмиң?—дийип, Җемиле улудан демини алды.

Даныярың гашлары язылып гитди, ол оңа сөйги хем һесрет билен серетди-де, бир затлар дийди, эмма шейле бир юваш айтды велин, мен хич зат эшидип билмедим, соңра болса, хатда бир затдан гөвни хош болуп, чалт-чалт әдимләп, пургунына тарап гитди. Ол налы сыпалап гидип барярды. Мен онуң нәхили сөзлер билен Җемиләни көшешдиренине дүшүнип билмән, ызындан середип галдым. Эгер-де адам: «Маңа аңсат дүшйәндир өйдйәрмиң?» дийип, улудан дем алансоң, оны хем бир көшешдирип болармы?..

Биз инди йүклеримизи дүшүрип болуп, уграмакчы боланымызда, ховла хор, йыгырт-йыгырт шинелли, эгни гош халталы бир яралы солдат гелип гирди. Ондан бирнәче минут овал станцияда отлы дурупды. Солдат даш-төверегине гаранжаклады-да:

— Күркүрев обасындан ким бар бу ерде? — дийип гыгырды.

Мен онуң кимдигини пикир эдип дуран еримден:

— Мен бар — дийип җогап бердим.

— А сен ким боларсың, иним? — дийип, солдат маңа тарап йөненмекчи болды-да, шол вагт Җемилә гөзи дүшүп, хайран галды хем бегенчли йылҗыраклады.

— Керим, бу сенми? — дийип, Җемиле бирденкә гыгырды.

— Ов, Җемиле, уяҗыгым! — дийип, солдат оңа тарап окдурылды-да, ики эли билен онуң элини гысды.

Асыл ол Җемиләниң обадашы экени.

— Ине гөрсене! Бирденкә танадым-да, бу ере совулайдым! — дийип, ол толгунма билен гепледи.— Мен хәзир Садыгың янындан гелйәрин ахырын, госпиталда билеҗе ятдык, худай ёл берсе, ол шу ай я соңкы ай чыкып гелер. Мен хошлашанымда, оңа аялыңа хат яз, говшурайын дийдим... Ине язан хаты, ал, йитирмәнҗик гетирдим — дийди-де, Керим үчбурчлук букҗаны Җемиләә узатды.

Җемиле хаты алып гызарды-да, соңра агарды, эмма шу пурсатда-да усуллык билен гөзүниң гытагыны Даныяра айлады. Ол пургуның янына ялңыз өзи, шол бир

вагтки харманың янында дуршы ялы абшарылып дурды ве хесретден долы гөзлери билен Җемилә середйәрди.

Шол вагт думлы-душдан адамлар чозушып гелдилер, деррев солдатың таншам, гарындашам тапылды ве онуң үстүне сораг барыны ягдырдылар. Җемиле болса хаты гетирени үчин саг болсун хем айтманка, бирденкә онуң душундан Даныярың пургуны шакырдап гечди-де, ховлудан дазлап чыкды ве чукур-сакырлардан бөкүп, [illegible]да ала тозан турзуп гитди.

— Ол җынладымыкан! — дийип, онуң ызындан гыгырышдылар.

Солдаты эййәм бир яна алып гидипдилер, Җемиле икимиз болса хенизем ховлының ортасында дурдук ве узаклашып барян тозана середйәрдик.

Мен оңа:

— Угралы, гелнеже — дийдим.

— Мениң бир өзүми галдыр-да, сен гидибер! — дийип, ол гахарлы җогап берди.

Шейлеликде, биз биринжи гезек бир-биримизден айры гайтдык. Ховрап дуран тепишлик кепән додаклары якып барярды. Җайрык-җайрык болан, ыссыда от ялы гызан ер, чал шоруны үстүне өртүп, хәзир совап барян ялыды. Шонуң ялы чаларын ятан салгымың үстүнде болса яшып барян гүн тегелек шекилини йитирип, эндирәп дурды. Шол ерде, үмезләп гөрүнйән гөзъетимиң үстүнде, гырмызы-гоңур булутлар топланыпдыр. Бирден эпгек өсйәрди-де, атларың бурунларында ак кесмек галдырып, ялларыны бир яна агдарып, түммеклериң үстүнде үлпүлдәп отуран делелери толкун атдырып гидйәрди.

Мен: «Ягыш ягҗакмыка?» дийип пикир этдим.

Мен өзүми шейле бир ялңыз халда дуйдум, шейле бир ховсала галдым — хич диер-айдар ялы болмады. Мен йөргүнине гечҗек болян ябылары гамчылап чапдырярдым. Бейле янымдан узын аяк, атан-сатан токлутайлар үркүшип, кәлиң ичине гачышып гитдилер. Сәхрада битйән айыпенҗәң саралышан япракларыны ел ёлуң үстүне гетирип атыпды — айыпенже бизде ёкды, оны ел газаклар тарапдан гетирйәрди. Гүн яшды. Төверек-дашда ынс-җынс ёкды. Диңе узын гүнләп ядан сәхра мелул ятырды.

Мен хармана геленимде, гараңкы мазалы гатлышыпды. Ел-гуз ёкды, үмсүмликди. Мен Даныяры гыгырдым.

— Ол деря боюна гитди — дийип, сакчы җогап берди.— Хованың петишлигине серет, хемме киши өйли-өйүне даргады. Ел болмаса, харманда эдере иш болярмы нәме!

Мен ябылары мейдана ковдум-да, деряның боюна доланып бармагы йүрегиме дүвдүм, чүнки мен Даныярың кертиң гырасындакы гөвүнсөен ерини билйәрдим.

Ол келлесини дызына етирәйҗек болуп күйкерип отырды ве кертиң дүйбүнден акян деряның шаггылдысына гулак асярды. Мениң онуң янына барып, оны гуҗакласым хем оңа нәме-де болса бир оңат зат айдасым гелди. Йөне мен оңа нәме айдып билҗекдим? Мен бир гапдалракда аз салым дурдум-да, ызыма доланып гайтдым. Соңра болса асмандакы барха гаралян булутлара середип, узак вагтлап саманың үстүнде ятдым ве: «Нәме үчин дурмуш шейле дүшнүксиз хем чылшырымлы?» дийип пикир этдим.

Җемиле хенизем гайдып гелсенокды. Ол нәме үчин бейле эглендикә? Ядавлык басан хем болса, мениң укым тутмады. Узакдан чакан йылдырымың шөхлеси дагың депесинде, булутларың җүммүшинде ялпылдап гитди.

Данияр гелен махалы, мен хениз укламандым. Ол хич бир максатсыз, бирсыхлы ёла гаранҗаклап, харманың дашында айланды йөрди. Соңра болса күдәниң бәрсине айланып, мениң яныма гечип, саманың үстүнде йыкылып ятды. Ол инди нирә-де болса бир яна гидер, обада дурмаз. Йөне ол нирә гитсин? Еке-ялңыз, өйсүз-өвзарсыз адам киме герек? Ине мен укының арасында якынлашып гелйән пургуның чалаҗа тыкырдысыны эшитдим. Җемиле геләйди өйдйән...

Мениң нәче вагтлап укланым ядыма дүшенок велин, мисли өл ганат эгниме чалаҗа каклышып гечен ялы, бирден эдил гулагымың дүйбүнде кимдир бириниң саманың үстүнден йөрейән аягының чыбшылдысы эшидилди. Мен гөзүми ачдым. Ол Җемиледи. Ол сыкылан, совук көйнек билен дерядан гелипдир. Җемиле аяк чекди, ынҗалыксыз гөрнүшде даш-төверегине гаранҗаклады-да, Даныярың гапдалында отурды.

Ол ювашҗа сес билен:

— Даныяр, мен гелдим, өзүм гелдим — дийди.

Төверек-даш үмсүмликди, чакан йылдырым сес-седасыз ашаклыгына сүйнүп гитди.

— Сен өйкелединми? Гаты өйкелединми, хә?

Ене-де үмсүмлик, диңе кенарын сув көвен ериниң деряның ичине пагшылдап гайданы эшидилди.

— Эйсем мен гүнәкәрми? Сенем гүнәкәр дәл ахырын...

Узакда, дагың үстүнде гөк гүрледи. Йылдырымың ялпылдысы Җемиләниң йүзүниң бир гапдалыны ягтылдып гитди. Ол гаңрылып бир бакды-да, Даныярың гуҗагына долды. Даныярың эллери онуң галпылдаян ягырнысыны сандыраклап сермейәрди. Җемиле онуң гапдалында саманың үстүне сүйнди.

Бирденкә сәхра тарапдан батлы ел хазлап гелди-де, саманы асмана гөтерди, харманың бейле янында отуран көне орача урулды ве ёлуң үстүнде түвелейләп айланды. Йылдырым ене гара булутлара яшыл от болуп чабрады, эдил үстүмизде пакыр-пакыр эдип, гөк гүррүлдеди. Мен горкдумам, шатландымам, чүнки тупан якынлашып гелйәрди, өзем томсуң иң соңкы тупаныды.

— Хеем мен сени оңа чалшарынмы! — дийип, Җемиле янгынлы пышырдады.— Ёк, ёк! Ол хич хачанам мени сөймәнди. Хатда салам иберсе-де, шонам хатың аягында язярды. Инди маңа онуң индиден соң сөени деркар дәл, гой номе дийсе, шоны дийсин! Мениң мәхрибаным, ялңыз сөйгүлим, мен сени хич киме бермерин! Мен сени оваддан сөййәрин. Гөрмәнкәмем сөййәрдим, саңа гарашярдым, мисли мениң гарашяндыгымы билйән ялы, сенем геләйдиң!

Бир-бириниң ызындан эгрем-эгрем болуп чакян яшыл йылдырымлар деряның керт кенарына урярдылар. Янынлап ягян буз ялы ягыш саманың үстүнде шабырдаярды.

— Җемиләм, сөйгүлим, мәхрибан Җемилтайым! — дийип, Данияр Җемиләни газакча хем гыргызча сөййәрди.— Менем сени көпден бәри сөййәрин ахырын, мен окопларда ятыркамам сениң арзувыңы эдйәрдим, мен өз сөйгүлимиң ватанымда бардыгыны билйәрдим, ол сен экениң, Җемиләм!

— Йүзүңи ёкарык тут, мен сениң гөзлериң ичине бир середейин!

Тупан гопуп, болмаҗыны болды. Эдил түнеңленен гушуң ганат какышы ялы, орачаң үзүклери патда-патда ганатларыны какярды. Ел гатышыклы чабга, мисли ери өпйән ялы, батлы-батлы шабырдап гелйәрди. Гүйчли гөк гүррүлдиси асманда о тарапдан бу тарапа гапдаллайын гүммүр-гүммүр эдип гидйәрди. Дагың үстүнде

чакян йылдырымың ялп-ялпы, ала-бахарда ачылян чигиллем гүллери дек, япыларың йүзүни гызардярды.

Кәлиң ичине дүшйән ел газаплы гүвлейәрди.

Ягыш гуйярды, мен болсам саманы көвүп ятырдым ве элимиң ашагындакы йүрегимиң тырсылдысыны дуйярдым. Мен багтлыдым. Агыр кеселден туруп, илкинҗи гезек гүнеше чыкан ялыдым. Саманың астында маңа ягышам, йылдырымың ягтысам етйәрди, эмма маңа башга зат герек дәлди. Мен йылгырып, ука гидип барярдым. Гулагыма чала илйән сесиң Даныяр билен Җемиләниң пышырдысыдыгына-да я-да диңип барян ягшың самана дегйән шыбырдысыдыгына-да дүшүнип билмейәрдим.

Гүйз дүшүп гелйәр, инди ягыш көп ягар. Эййәм ховада ёвшаның хем саманың гүйзде болян чыглы ысы барды. Гүйз бизе нәмелер гарашярка? Мен нәме үчиндир о барада пикир этмейәрдим.

* *
*

Шол гүйз, ики йыл аракесмеден соң, мен тәзеден мекдебе гитдим. Мен окувдан соң көпленч деряның керт кенарына гидйәрдим ве өңки харманың гапдалында отурярдым, инди ол ерлер дым-дырслыкды хем бош гугарып ятырды. Бу ерде мен окувчы реңки билен өзүмиң илкинҗи этюдымы чекдим. Хатда шол вагткы дүшүнҗәм боюнча-да мен суратларымда көп затлары башармаяндыгымы билйәрдим.

Реңкиң нәхили болмалыдыгына дүшүнмейәнем болсам, мен өз-өзүме: «Реңк ярамаз! Вах, хакыкы реңк болан болсады!» дийййәрдим.

Диңе эп-эсли вагт геченсоң маңа гуршун тюбиклердәки яглы реңклери гөрмек миессер болды.

Реңкем реңк велин, йөне мугаллымларың дийййәнининем угры барды өйдйән. Олар сурат чекмәни окап өвренмели дийййәрдилер. Эмма окува гитмек барада хыял этмек хем болҗак дәлди. Нирeден болсун, доганларымдан хич хили хат-хабар ёкка, эҗем меңи, өзүниң ялңыз оглуны, «ики өйүң йигидини хем эклейҗисини» өмүр гойберҗекмиди. Муны мен айтмага-да хет эдип билмейәрдим. Гүйз болса, ичиңи якайын диен ялы, шейле бир гөзел болды велин, йөне сурат чекип отурмалыды.

Совук сувлы Күркүрев песелипди, онуң ялпак ерлериндәки мәхиет тогалак дашларың йүзүни гөм-гөк хем

мэмиши өвүсйән мох өртүпди. Нәзик сөвүт чыбыклары ирки совуга гызарыпдылар, эмма яшажык дереклер өзлериниң саралан сарлы япракларыны энтек дөкмәндилер.

Гылял чопанларының гурум баглан орачалары саралып гиден отлугың ичинде гаралып гөрүнйәрди. Оларың түйнүгинден бирхили ыслыжа яшыл түссе буругсаярды. Сатанлак тайлар гүйз ховасыны яңландырып, чиркин-чиркин кишңешийәрдилер, гулунлы байталлар даргаярдылар, инди олары тә яза ченли сүрүде сакламак аңсат дәлди. Дагдан инен маллар орлан мейданда сүри-сүри гезишип йөрдүлер. Отлары гуран гоңрас сәхраның йүзүнде мал тойнакларының эден ёллары чар тарапа узалып гидйәрди.

Бахым сәхра шемалы өвсүп башлады, хова булашды, гарың хабарчысы совук ягыш ягмага башлады. Бир гезек хова мылайымрак болды-да, мен деря гитдим, чүнки мен шол ерде япраклары гызарып, тутушлыгына чым гызыл болуп отуран бир дүйп даг рябинасына хөвес болупдым. Мен сөвүт чыбыкларының арасында гүзере якын отурдым. Агшам дүшүп гелйәрди. Бирденкә мен деряның аңры йүзүнден ики саны адамың баряндыгыны гөрдүм. Булар гүзерден гечен болмага чемелидилер. Өзлерем Даныяр билен Җемиле экен. Мен оларың айгытлы, ховсалалы йүзлеринден назарымы айрып билмедим. Даныяр аркасы гош халталы чалт әдимләп барярды, онуң якасы ачык шинелиниң сыйлары галгап, көнелен әдигиниң кирза гонжуна дегип барярды. Җемиле ак шал даңыныпдыр. Хәзир онуң алындаңысы еңсесине сүйшүпдир. Эгнине базара гиденде геймеги говы гөрйән оңат гүлли көйнегини гейипдир, онуң үстүнден болса махмал күртекчесини гейипдир. Онуң бир элинде кичирәк дүвүнчек барды, бейлеки эли билен болса ол Даныярың гош халтасының багындан тутуп барярды. Олар гидип барышларына бир зат барада гүррүң эдйәрдилер.

Ханха олар җарың ичиндәки ёдаҗыкдан өсгүн делелериң арасы билен барярлар, мен болсам оларың ызларындан середип, нәме этҗегими билмән дурдум. Гыгырсаммыкамам бир дийдим. Эмма дилим лал ачан ялыды.

Иң соңкы чым гызыл шөхлелер дагың ёкарсындан хатара барян ала булутҗагазлары тизлик билен сырып гитди-де, шондан соң деррев гаранкы гатлышып башлады. Даныяр билен Җемиле болса ызларына гараман, де-

мир ёл дуралгасына тарап гидип барярдылар. Оларың келлелери өсгүн деләниң ичинде бир-ики гезек гөзе каклыпды-да, соңра гөзден йитди.

Мен богазыма сыгдыгындан:

— Җемиле-е-е! — дийип гыгырдым.

— Э-э-э-э! — эдип, сесим янланып җогап берди.

— Җемиле-е-е! — дийип, мен ене бир гезек гыгырдым-да, гөни деря уруп, гөс-гөни сувуң ичи билен оларың ызындан ылгама башладым.

Буз ялы совук сув пажжылдап, мениң йүзүме сычраярды, гейимлерими эзйәрди, мен болсам ёлума серетмән, аңырлыгына ылгап гидип барярдым, бирденкә бир зада бүдрәп, ериң йүзүне шарпылдап йыкылдым. Мен башымы галдырман ятырдым, гөзяшым йүзүмден акярды. Гараңкы гоялып, мениң үстүме лабырыны атян ялыды. Делелериң чееҗе балдаклары инче сес билен гайгылы шуввулдаярды.

— Җемиле! Җемиле!—дийип, мен хоркулдап, ярым-яш аглаярдым.

Мен өзүмиң иң якын, иң эзиз адамларымдан айрылыпдым. Дине хәзир, ере язылып ятыркам, мен бирденкә Җемиләни түйс йүрекден сөендигиме дүшүндим. Хава, бу мениң энтек чагалыкдакы илкинҗи сөйгимди.

Мен көп вагтлап өл билегиме йүзүми берип ятдым. Мен диңе бир Җемиле билен Даныярдан айрылмандым, мен өз чагалык дөврүмденем айрылыпдым.

Мен гараңкының ичинде өе геленимде, ховлының ичи башагайлыкды, кимдир бири ябыны эерлейәрди, пьян Осман болса чаласынлык билен ата мүнүп, богазына сыгдыгындан гыгырярды:

— Бу бедасыл азгын көпеги обадан бир вагтлар ковуп гойбермелиди! Намыса гойды, бүтин тирәмизи масгаралады! Ол элиме дүшәйсе, дуран еринде өлдүрерин, гой соң маңа суд эдәйсинлер, хер бир гезип йөрен ыкманда аялларымызы алып гитмәге ёл бермерин! Йөрүң, атланың, йигитлер, ол хич ерик сыпып билмез, станцияда ызларындан етерис!

Мен булар хайсы яна сүрерлеркә дийип эрбет горкдум. Эмма ковгуларың демир ёл дуралгасына тарап гитмән, улы ёла дүшүп, станция тарап гиденлерине гөзүми етиремсоң, мен дуйдурман, өе гирдим-де, гөзяшымы хич ким гөрмез ялы, какамың ичмегини башыма бүренип ятдым.

Обада гөр нәче гүррүңлер, гөр нәче гыбатлар болды! Аяллар Җемиләни бири-бириндеи бетер язгарярдылар.

— Ол бир акмак экен? Не гөзел өйи ташлап гитди. өз багтыны өзи депеледи!

— Нәмесине гөз гыздырдың дийсене? Онуң бар эмләги шинелҗиги билен йыртык әдиги ахырын!

— Ах-хей, малы-башы бармыды? Аслыны билмез ыкмандады ахырын, бары-ёгы эгниндәки затларды. Айбы ёк, оҗагаз акылына айланарам велин, эмма гич болар.

— Вах, шоны дийсене! А нәме, Садыгың әр кеми бармыды я-да хоҗалыгыны оңаранокмыды? Обаның орта бармак ялы йигидиди ахбетин!

— Гайын энеси дийсене! Шейле гайын энәни хер киме худай етирйәнем дәлдир! Ханы шонуң ялы байбичәни башга ерденем бир тап-да! Ол бидерек ере өз багтыны ятырды отурыберди, акмак!

Диңе мениң бир өзүм озалкы гелнеҗем Җемиләни язгармаярдым өйдйән. Бар, Даныярың шинели көне, әдиги йыртыгам экен-дә, эмма мен онуң калбының хемме кишиңкиден байдыгыны билйәрин ахырын. Ёк, мен Җемиләниң онуң билен багтсыз яшаҗагына ынанмаярдым.

Диңе эҗеме йүрегим аваярды. Гөвнүме болмаса, онуң бар кувваты Җемиле билен гиден ялы болды. Ол гайгы-гамдан ачылман, йүзүни саллады йөрди, инди мениң дүшүнишиме гөрә, ол дурмушың көне дүзгүнлери шейле гаты бозушы билен ылалашып билмейәрди. Эгер-де харасат бейик чынары бир агдарса, соң ол чынар дикелмейәр. Эҗем озал иңңесине сапак сапмагы хич вагт башгалардан хайыш этмезди. Ол муны өзүне кичилик билйәрди. Ине бир гезек мен мекдепден гелеңимде гөрсем, эҗем эллерини сандырадып, иңңәниң гөзүни гөрүп билмән аглап отыр.

— Ме, иңңәми сапып бер!—дийип, ол менден хайыш этди-де, улудан демини алды.—Җемиләң багты ятар... Вах, ол бизиң машгаламызың ичинде нәхили хоҗалыкчы аял болҗакды! Гитди... Йүз дөндерди... Нәме үчин гитдикә? Я-да бизде ол эрбет гөрүлйәрмиди?..

Мен эҗеми гуҗакласым, оны көшешдиресим, оңа Даныярың нәхили адамдыгыны айдасым гелди, эмма муңа мениң богнум ысмады, ол муны өмүр ятдан чык-

маз ялы гаты гөрҗекди. Хер ничик-де болса, гүнәсизем болсам, мениң шу вака гарышандыгымың үсти ачылды.

Көп вагт гечмәнкә Садык гайдып гелди. Ол Җемиләниң гиденине ачык гынанянам болса, пьян вагты Османа шейле диен болярды:

— Гитсе, гүмүне гитсин. Бир ерде өлүп галар. Бизиң эйямда гыз билен дуза гытлык ёк. Хатда алтын гулпаклы хелей диййҗегинем эрни сувлы йигидиң дырнагыча ёкдур.

— Оның догры!—диййип, Осман алып гөтерйәрди. — Хайп, шол вагт ол мениң элиме дүшмеди, эгер дүшен болса, хөкман өлдүрҗекдим! Җемиләни болса сачыны атың гуйругына даңып сүйреҗекдим! Илерилигине гидип, говача сиңәйдилер өйдйән, газаклара тарап гиден болсаларам бичеме дәл, ол сергездан-а, нәме, хайсы угра гитсе-де, белет ери! Йөне мен шу ишиң бирхили болшуны, хич кимиң хич зат билмән галышыны, асыл пикирине-де гетирмейшини бирхили гөрйән. Бу затлары шол харам хелейиң өзи эдендир! Вах, мен оны...

Шейле сөзлери эшидип, мениң Османа: «Беде ятырылян ерде йүзүң алнанына хенизем ничиң янып йөрмүң? Түйс бир калбы гара адам экениң!» диесим гелди.

Онсоң мен өйүмизде мекдебиң дивар газети үчин нәхилидир бир сурат чекип отырдым. Эҗем печиң янында хысырданып йөрди. Бирденкә Садык өе күрсәп гирди. Онуң йүзи ак там болупдыр, гөзи гахарлы сүзүлипдир. Ол мениң үстүме топулды-да, бир тагта кагызы мениң гөзүме сокайҗак болды.

— Муны сен чекдиңми?

Мен алҗырадым... Бу мениң илкинҗи чекен суратымды. Даныяр билен Җемиле гөз ачып-юмасы салымда, җанлы ялы болуп, маңа серетди.

— Мен.

— Бу ким?—диййип, ол кагызың йүзүне питикледи.

— Даныяр.

— Дөнүк!—диййип, Садык мениң үстүме гыгырды.

Ол сураты җырым-җырым этди-де, гапыны җаркылдадып чыкып гитди.

Узак вагтлап довам эден азаплы дымшыкдан соң эҗем:

— Сен бу затлардан хабарлымыдың?—диййип сорады.

— Хава, хабарлы.

Ол пежиң үстүне абаның дуран ериндеп маңа язгарыҗы хем дүшүнмез назарын дикди. Мен эҗеме: «Мен оларың ене бир гезек суратыны чекерин!» диенимде, ол хесретли хем ысгынсыз гөрнүшде келлесини яйкады.

Мен болсам даргап ятан кагыз бөлеҗиклерине гөзүми айырман середйәрдим ве гыначдан яңа нәтҗегими билмейәрдим. Гой мени дөнүк хасап этсинлер. Киме мен дөнүклик этдим? Машгаламызамы? Өз тирәмиземи? Эмма мен хакыката, дурмуш хакыкатына, шол ики саны ынсаның хакыкатына дөнүклик эдемок ахырын! Мен бу барада хич киме айдып билмедим, хатда муна эҗем хем маңа дүшүнмезди.

Кагыз бөлеклери мениң гөзүмиң өңүнде сүйшйәрди, җанлы ялы пырланярды. Шол гөз ачып-юмасы салымда суратдакы Даныяр билен Җемиләниң середиши мениң аңыма шейле бир орнашды велин, менде тәсин бир зат пейда болды, гөйә мен Даныярың шол ятдан чыкмаҗак август гиҗесинде айдан айдымыны эшидйән ялы болдум. Мен оларың обадан чыкып гидишини ядыма салдым ве оларың горкман, айгытлылык билен азаплы багт ёлуна чыкышлары ялы, мениңем чыкып гидибересим гелди.

— Мен окува гитҗек... Какама айт. Мен суратчы болмак ислейәрин!—дийип, мен эҗеме үзүл-кесил айтдым.

Мен эҗемиң маңа кәемәге башлаҗакдыгына хем урушда вепат болан доганларымы ятлап аглаҗакдыгына ынанярдым. Эмма онуң агламандыгы мени гең галдырды. Ол диңе гамгынлык хем ювашлык билен шейле дийди:

— Гит... Сиз учурым болупсыңыз хем өз билшиңизче ганат какярсыңыз... Белент учяңызмы, пес учяңызмы, биз оны нireден билели? Белки, сизиңки догрудыр. Гит... Белки-де, ол ерде пикириңи үйтгедерсиң. Реңк чыршамакдан, сурат чекмекден хүнәр болмаз... Бирнеме окансоң билерсиң... Онсоң өйүңизем ятдан чыкармагың...

Шол гүнден башлап Кичи өй бизден рыскыны айырды. Мен болсам басым окува гитдим.

Ине бар болан вака шейле.

Мен чеперчилик училищесини гутаранымдан соң, академия иберилипдим хем о ерде диплом иши үчин су-

рат чекипдим, бу мениң чексем дийип көпден бәри арзув эдип гелйән суратымды.

Бу суратың Даныяр билен Җемиләниң суратыдыгыны эййәм аңан болсаңыз герек. Олар гүйз айы сәхра ёлы билен барярлар. Оларың өңүнде гиң ягты узаклык яйылып ятыр.

Гой мениң чекен суратым о диерлик гөвне җаям болмасын—бада-бат уссат болуп болмаяр, нәме-де болса, ол сураты мен дыгысыз говы гөрйәрин, ол мениң калбыма дөредиҗилик гозгалаңыны салан илкинҗи зат.

Кәбир шовсузлыклар менде хәзирем боляр, өзүме болан ынамымы гачырян агыр пурсатларам болуп дуряр. Шонда мениң шол мәхрибан сурата, Даныяр билен Җәмиләниң суратына середесим гелйәр. Узак вагтлап мен олара середйәрин хем хер гезек олар билен гүррүң эдйәрин:

«Сиз хәзир нирелерде гезип йөрсүңиз, хайсы ёлдан гадам уруп барярсыңыз? Инди бизиң сәхраларымызда тәзе-тәзе ёлларам көпелди. Газагыстанда-да, Алтайда--да, Сибирде-де көпелди. Ол ерлерде өрән көп эдермен адамлар зәхмет чекйәрлер. Белки, сиз хем шол үлкелере барансыңыз? Эй мениң Җемилэм, сен гиң сәхра билен ызыңа гараман гитдиң. Белки, сен ядансың, белки, сен өзүңе болан ынамыңы йитиренсиң? Бейле болса, Даныяра яплан. Гой ол саңа ынсан сөйгүсини, мәхрибан еримизи, тутуш яшайшы васп эдйән айдымыны айдып берсин! Гой сәхра гүл ачсын, гүллесин! Гой Даныяр шол август гиҗесини сениң ядыңа салсын! Гидибер, Җемиле. Өкүнме, сен кынлык билен багта етдиң!»

Мен олара середйәрин-де, Даныярын овазыны эшидйәрин. Шонда мени хем узак-узак ёллар чагыряр, диймек, мениңем ёла дүшер вагтым гелиберипдир.

Мен сәхра сөкүп, өз обама гидерин хем шол ерде суратыны чекмели аҗап затлар гөрерин.

Гой мениң хер бир чалан реңкимде Даныярың айдымы яңлансын! Гой мениң хер бир чалан реңкимде Җемиләниң йүреги урсун!

ИЛКИНҖИ МУГАЛЛЫМ

Мен пенжирелерими ачышдырярын. Отагымың ичи-ни тәмиз хова гаплап аляр. Даң саз берип уградыгы мен этюдларыма хем-де өң чекмэге башлан суратымын гараламасына сине сын салярын. Башланып ташланан ене тәзеден башланан суратлар дийсең кән. Эмма хә-зирликче бу сурат хакда белли бир пикир айдардан ир рәк. Томсуң шейле ир сәхерлери бирден келләңе гелип гитдикче айдыңлашып барян хем-де калбыңда ойнакла-ян эсасы зат маңа энтеклер тапдыранок. Даңданың үмүш-тамшында гезмеләп йөршүме ойланярын, ойлан-ярын, ойланярын. Хер гезек шейле. Хер гезегем өз чек-йән суратымың энтек диңе хыялдыгына гөз етирйәрин.

Мен гутарылмадык зат хакда озалындан гүррүң эт-мегиң, о хакда иң говы гөрйән достларыңа-да айтмагың тарапдары дәл. Өз ишиме гаты габанҗаңлыгым үчи-нем дәл, мениң пикиримче, шу гүн ара салланчакда ятан чаганың ненеңси адам болуп етишҗекдигини чак билен билмек аңсадам дәл. Тамамланмадык, язылып гутарылмадык эсер хакда пикир йөретмек кын. Эмма мен шу гезек өз кадамдан чыкып, хениз чекип гутар-мадык суратым хакда хемме кишә бушламакчы, хас догрусы, о хакда адамлар билен пикир алышмакчы.

Муны эрҗелликдир өйтмәң. Мен башгача эдибем билҗек дәл, чүнки бу иш бир өзүме башардар өйде-мок. Калбыма гозгалаң салан, мени чотга япышмага җошдуран тарых, гөвнүме болмаса, еке өзүме башар-дардан гаты улы. Ол маңа гөтертмезмикә дийип горк-ярын, пүре-пүр кәсәни дөкәермикәм диййәрин. Адамлар маңа геңеш берселер, меселәни нәхили чөзмелидигини айтсалар диййәрин, олар иң болманда, хыялларында

берин мольбертиң янында мең билен бир ерде дурсалар, мең билен биле толгунсалар диййәрин.

Гөвнүңизде барыны айтмага небсиңиз агырмасын, голайрак дурун, мен бу тарыхы айдып бермәге борчлы...

Бизиң обамыз Күркүрев бирентек җүлгелерден чешме сувларының акып гелйән еринде, белент баглыкларың ичинде ерлешййәр. Обамызын ашак этегинде болса Сары җүлге, гырасыны Гара дагың гериншлери билен гүнбатара узалып гидйән демир ёл тутуп ятан гиң газак сәхрасы яйылып ятыр.

Обамызың ёкарсындакы депәниң үстүнде ики дүйп уллакан дерек агажы барды. Мен ол дереклери өзүми билелим бәри билйәрин. Бизиң Күркүревимизиң хайсы тарапындан барсаңам, озалы билен, гөзүне илйән зат шол дереклерди, олар эдил дагың үстүнде дуран маяк ялы, хемише гөзүң алнындады. Адама яшлык йылларындан галан тәсирлериң айратын гымматлыдыгынданмы я болмаса, мунуң өз художниклик кесбим билен багланышыклылыгынданмы, нәмедендигини билмерсиң велин, хер гезек отлудан дүшүп, сәхралыгың ичи билен обамыза уграмда, озалы билен, өз эй гөрйән дереклериме узакдан назар саласым гелйәр. Бойлары хер нәче узын болса-да, шунча алысдан деррев гөрмек болмаса-да болмазды велин, маңа олар мыдама месе-мәлим гөрнүп дур.

Күркүреве алыс үлкелерден хер гезек доланып гелйәркәм, мыдама эдйән арзувым шуды: «Экыз тай дереклери басым гөрермикәм? Басымраҗык обамыза, дерекли депә бир етсемдим. Соңра болса шол дарагтларың ашагында япракларың ыгшылдысыны тә мелул болынчам диңлесемдим».

Бизиң обамызда дүрли дарагтлар нәче диййсең бар, эмма бу дереклер—үйтгешик дарагт, оларың овазам бир башгача. Гүндиз болсун, гиҗе болсун, о ерик хачан барсаңам, олар шахалары билен япракларыны ыралап, дүрли хенде хиңленип отурандырлар. Бир серетсең, деңзиң асуда дашгынының чәгесөвлиге уршы ялыдыр, бир гөрсеңем, гөзе гөрүнмейән от учгунларына меңзеш хыҗувлы хем гызгын шыпырдысы ялыдыр, бир гөрсеңем, ол дереклер кимидир бирини гөреси гел-

йөн ялы, бирден ювашап, әхли япраклары билен улудан демини аляндырлар. Тупан булуды гелип, харасат гопуп, шахаларыны дөвере гетиренде, япракларыны гачыранда, дереклер эдил мөвч алян ялын дек, маңышгак ыраң атып шуввулдаярдылар. Оларың боюн эгмезек шуввулдысындан: «Ек, бизиң билимизи бүкүп билмерсиң, дөвүп билмерсиң!» диен ховсалалы гаршылык эшидилйән ялыды.

Соң-соңлар, арадан бирнәче йыл геченсоң, мен бу дереклериң нәме сырының бардыгыны билип галдым. Хер бир шемал етип билҗек ачык депәниң үстүнде отуран бу дереклер хованың иң овунҗак херекетлерине-де сеслерини гошярлар, оларың хер бир япрагы иң кичиҗик өвүсгиниде сыпдырман гапып билйәр.

Эмма бужагаз хакыкаты ачаным мени бирҗик-де геңиргендирмеди, чагалыгымдан шу гүнки гүне ченли саклан тәсирими гачырмады. Депәниң үстүнде отуран бу ики дерек шу гүне ченли-де маңа җанлы ялы болуп гөрүнйәр. Мениң чагалык чагым, җадылы айна дөвүги ялы, шол дереклериң ашагында галды...

Окувың иң соңкы гүни, эртир томус каникулына чыкмалы дийлен гүн, биз огланҗыклар болуп, шу ерик гушларың хөвүртгесини бозмага гелипдик. Хер гезек хахахайлап, сыкылык атып, шу депә чыкамызда, бу эпет дереклер ики бака ыраң атып, гөйә бизи өзлериниң салкын көлегеси хем-де япракларының мылайым шуввулдысы билен гаршы алян ялыды. Биз, аякяланач гараголлар велин, бири-биримизи дереге мүндүрип, онуң шахаларына дырмашып баршымыза, гуш җанаварлары башагайлыга салярдык. О җанаварлар сүри-сүри болуп, бизиң үстүмизде пелесаң урярдылар. Бизиң велин гөвнүмиз бир ялыды! Биз: «Ханы ким батыр, ким чакган?» дийшип, ёкардан ёкарык дырмашярдык, биз шол белентликден өз өңүмизде яйылып ятан гиңишлик билен ягтылыгың геңң әлемини гөрйәрдик. Ериң шейле гиңдигине бизиң акылымыз хайран галярды. Бизиң хер биримиз өз отуран шахасындан сесини-үйнүни чыкарман, хөвүртгелери-де, гушлары-да ядындан чыкарярды. Бизиң дүнйәде иң улы ымарат хасап эден колхоз атятагымыз хем шу ерден адаты бир сарайдан энайы гөрүнмейәрди. Обамызың аңырсында яйылып ятан тарп сәхра-да гарҗашык салгымларың арасында гөзден йитип гидйәрди. Биз шол тарп ериң гөгүмтил

алысларына середе-середе, озал бардыр өйдүп гүман этмедик көп-көп ерлеримизи-де, озал гөрүп-эшитмедик деряжыкларымызы-да гөрйәрдик. Дерялар гөзъетимде инчежик сапаклар ялы болуп гөрүнйәрди. Шахаларың үстүнде сесимизи-үйнүмизи чыкарман отуран еримизден биз: «Дүнйәниң чети шумука я мундан бейледе-де шуң ялы асман, шулар ялы сәхралар билен дерялар бармыка?» дийип пикир эдйәрдик. Шахаларың үстүнде сесимизи-үйнүмизи чыкарман отуран еримизден биз шемалың дүшнүксиз овазларыны эшидип отырыс, дерек япраклары болса ол овазлара жогап эдип, гөгүмтил алысларың аңырсында гизленип ятан тәсин хем-де сырлы үлкелер хакда пышырдашып гүр берйәрдилер.

Дереклериң шуввулдысыны эшидип, мениң йүрегим горкудан хем бегенчден яңа гүрсүлдейәрди, эмма шол дынувсыз шыбырдыларам мениң шол алыслары гөз өңүме гетирмегиме пәсгел берип билмейәрди. Инди середип отурсам, шол махал шу затларың пикирини этмән экеним: бу дарагтлары экен кимкә? Ол нәбелли адам шу дарагтларың чыбыгыны ере санжанда, нәмәниң арзувыны эдип, нәме хакда гүрледикә, ол адам бу дарагтлары шейле депәниң үстүнде кемала гетирмек билен, нәмәниң умыдыны этдикә?

Шу дереклериң гөгерип отуран депесиниң адыны, нәме үчиндир, бизде «Дүйшениң мекдеби» дийип тутярдылар. Кимиң-де болса бириниң ябысы йитип, ол адам ёлагча: «Сен мениң дор ябым-а гөрен дәлсиң?» диен сорагына онуң көпленч: «Хо ёкарда, Дүйшениң мекдебиниң янында, гижесине ябы бакылыпды, барып гөр, белки, өз ябыңы шо ерден тапарсың» дийип берйән жогабы ядыма дүшйәр. Улулара өйкүнип, бизем огланлар болуп: «Йөрүң бакалы, Дүйшениң мекдебине барып, дереклерден серче ковалың!» дийип, хич зада пикир бермезден айдардык.

Бирвагтлар шу депәниң үстүнде мекдеп болупды диердилер. Биз-ә шо ерде мекдепден галан екеже нам--нышан-да гөрмедик. Чагалык чагларым мен, иң болманда, харабачылык бери тапармыкам дийип гездим, гөзледим, эмма хич задам тапмадым. Соңра маңа бош ятан депәниң «Дүйшениң мекдеби» дийлип атландырылмагы гең-таң болуп гөрүнди, шоңа гөрә мен бир гезек гожалардан Дүйшен дийилйәниң кимдигини сорадым. Оларың бири голларыны первайсыз галгатды-да,

шей дийди: «Дүйшен ким диййәрмиң? Дүйшен диййәнлери хәзирем шу тайда яшаяр, өзем агсак токлулар тиресинден. Бирвагтлар Дүйшен комсомолды. Хо-ол дерәниң үстүнде киминдир бириниң ташлап гиден сарайы боларды. Дүйшен болса шол ерде мекдеп ачып, чага-чугалары окатды. Ол мекдеп диер ялы мекдебем дәлди-ле, йөне ады мекдеп дийәймесең. Шо махаллар, бах, тәсин пилледи-хә! О вагтлар ябының ялына япышып билйәниң, аягыны үзеңңә басып билйәниң хер бири өзүни начальник сайярды. Дүйшенем шоларың бириди. Келлесине нәме гелсе, шонам эдйәрди. Инди шо сарайдан екеже керпижем галмандыр, бир пейдалы зады — олам болса ады галыпдыр...

Мен Дүйшени онлы танамокдым. Йөне онуң эййәм гарташан, узын бойлы, түңңүрәк маңлайлы, бүргүдинкә чалымдаш бурунлы адамдыгы яда дүшйәр. Онуң ховлусы деряның о йүзүнде, икинжи бригададады. Мен обада яшаяркам, ол колхоз мирабы болуп ишлейәрди, өзем мыдама экин мейданындан бәри гелмейәрди диен ялы. Кәте атының сыртына кәтмен бөкдерип, бизиң көчәмизден гечерди, онуң атам өзи ялы сүңклекди, инчеден узын аяклыды. Соң-соңлар Дүйшен гожалды, шоңа гөрә-де почтальончылыга гечди дийип гүррүң эдилерди. Муны гепиң гердишине гөрә айдайдым. Геп башга затда. Мениң гөз өңүме гетиришиме гөрә, Дүйшен дөврүниң комсомолы, оба ичинде хеммеден галжаң, йыгнак болса чыкып геплейән, ялтадыр ёлужылары газете язян, иши иш ериндәки, сөзи сөз ериндәки жигит болмалы. Шу гүрзелек сакгаллы, юваш адамың бирвагтлар комсомол боландыгыны, үстесине-де өз чала соватлы халына чага-чугалары окадандыгыны хич гөз өңүме гетирип билемок. Ёк, шу затлара хич акыл етирип билемок! Догрымдан гелсем, муны-да өз обамызда эшидйән көп-көп эртекилеримизиң биридир өйдер йөрердим. Эмма бары бүс-бүтин башгача болуп чыкды.

Өтен гүйз мен обамыздан бир телеграмма алдым. Илдешлерим мени колхозың өз гүйжи билен салан тәзе мекдебиниң дабаралы ачылышына чагырыпдырлар. Мен дерхал гидермен болдум, өз обамызың шейле шатлыклы гүнүнде өйүмде отурып билжек дәлдим. Мен бармалысынданам бирнәче гүн өң ууградым. Гезейин, гөрейин, белки, тәзе гараламалар эдерин дийдим. Ча-

кылык иберилен адамлардан академик Сүлеймановна-да гарашян экенлер. Маңа: «Ол бу ерде бирки гүн болансоң, бу ерден Москва угражак» диййдилер.

Инди танымал аял болуп етишен аялың чагалыкда өз обамыздан шәхере гиденини мен билйәрдим. Шәхере гөчүп барамсоң, онуң билен танышдым. Ол инди яшы бир чене баран, даяв, сайхаллы, даралгы гүр сачына ак сепелән аялды. Бизиң танымал илдешимиз университетде кафедра мүдири болуп ишлейәрди, философиядан лекциялар окаярды, академияда ишлейәрди, дашары юртлара-да йыгы-йыгыдан гидип гелйәрди. Өз иши өзүне етик адам болансоң, маңа онуң билен якындан танышмак миессер болмаярды, йөне хер гезек, ниреде душушсагам, ол хемише өз обамызың дурмушы билен гызыкланярды, онсоңам, мениң ишлерим хакда, гысгача болса-да, өз пикирини хөкман айдарды. Бир гезек мен оңа шей диймәге милт этдим:

— Алтынай Сүлеймановна, оба барып, илдешлеримиз билен гөрүшүп гайтсаңыз говы борды. О ерде сизи хеммелер танаяр, сизе гуванярлар, эмма көп задыңызы илден эшидип билйәрлер, оларың: «Танымал алымымыз, гөрйәс вели, бизден өзүни четде тутаныны кем гөрмейән ялы, өз Күркүревине гайдян ёлы-да ядындан чыкараян ялы» диййән вагтларам боляр.

Шонда Алтынай Сүлеймановна тукат йылгырды-да, шей дийди:

— Элбетде, барып гөрмег-ә герек. Мен өзүмем көпден бәри Күркүреве барып гөрмегиң арзувында, о ерини гөрмәниме көп вагт болды. Догры, обада мениң ковум-гарындашым-а ёк. Эмма геп онда-да дәл. Хөкман гидерин, гитмәге борчлы. Эзиз үлкәми гөресим гелибем гидипдир.

Академик Сүлеймановна обамыза мекдепде дабаралы йыгнак хә диймән башланҗак болуп дурка гелди. Колхозчылар пенҗиреден оң машынына гөзлери дүшен батларына, хүмер болуп, көчә чыкдылар. Хемме кишиниң — танышларың-да, нәтанышларың-да, улуларың-да, кичилериң-де онуң голларыны гысасы гелди. Мегерем, Алтынай Сүлеймановна шейле гаршыланарын өйден дәлдир, мениң гөвнүме болса, ол бирнеме өзүни-де йитирен ялы болды. Ол голларыны күкрегине тутуп, адамлара тагзым этди хем-де сахнада ерлешен президиума зордан барды.

Белки, Алтынай Сүлеймановна дабаралы йыгнакларың бирентегинде боландыр, белки, элмыдама-да оны гуванч хем хормат билен гаршыландырлар, эмма бу ерде, адаты бир оба мекдебинде өз илдешлеринин гуҗак ачып гаршылайшы оны гаты толгундырды, өзем дуйдансыз халда гөзүне инийэн яшлары етишибилдигинден гизлеҗек болярды.

Йыгнагың дабаралы бөлүми гутарансоң, пионерлер гадырдан мыхманың бойнуна гызыл галстук дакдылар, оңа гүл десселерини говшурдылар, тэзе мекдебиң хормат китабы-да онуң ады билен ачылды. Соң мекдебиң чепер хөвесҗеңлеринин иңңэн тэсин, шадыян концерти болды, оң ызынданам мекдеп директоры мыхманлары, мугаллымлары, колхоз активлерини өйүне чагырды.

С ерде-де Алтынай Сүлеймановнаның гелениие бегенип, ики болуп билмедилер. Оны халы дүшелги иң хорматлы орунда отуртдылар, онуң сарпасыны тутяндыкларыны билдирҗек болуп, эллеринде барыны этдилер. Мыдама шейле халатларда болшы ялы, бу ерем шовхунлыды, мыхманлар гызгалаңлы сөхбет эдишйэрдилер, тост гөтерйэрдилер. Оба огланларының бири бир петде телеграмма экелди-де, өй эесине говшурды. Телеграммалар элден-эле гечди, өңки окувчылар өз илдешлерини тэзе мекдебиң ачылмагы билен гутлапдырлар.

— Бу телеграммалары Дүйшен гоҗа гетирди герек?—дийип, мекдеп директоры яңкы огландан сорады.

Ол оглан:

— Хава—дийди.—Телеграммалары эхли киши эшитсин дийип, ёл бойы ябымы дебсилэп, йыгнага етишҗек болдум дийййэр. Аксакгал пахыр бирнеме гиҗе галаньна гаты хапа болупдыр.

— О нэме гирмэн дур, гой, атдан дүшсүн-де, гелсин бу ерик, чагыр!

Ол оглан Дүйшени чагырмага чыкды. Мен янымда отуран Алтынай Сүлеймановна, нэме үчиндир, ховсала дүшүп уграды, гең галмалы зат, нэмэнидир бир зады дуйдансыз яда салан ялы, менден гүррүниң хайсы Дүйшен хакда баряндыгыны сорады.

— Колхоз почтальоны хакда, Алтынай Сүлеймановна!—дийдим. — Сиз Дүйшен гоҗаны танаярмысыңыз?

Ол келлесини гөвүнли-гөвүнсиз ыралады-да, соңра еринден турҗак болды, эмма шол пурсатда-да кимдир

бири пенжирәниң гапдалындан атлы гечип гитди, хәлки огланам доланып гелди-де, өй эесине:

— Мен оны чагырдым, агам, эмма ол гелен хатлары эели-эесине элтмели болансоң, атдан дүшмән гитди.

Кимдир бири нәразылык билен:

— Элтсе элтиберсин, оны эгләп отурмагың герегем ёк—дийди.—Соң өзи ялы гарры-гуртулар билен отурышжак экен-дә.

— О-хов! Сиз бизиң Дүйшенимизи танаңзок. Ол канунсөер адам. Этмели ишини эдип гутарянча, хич ерде-де дүшлемез.

— Догруданам, ол бир хили адам. Урушдан соң Украинада бир ерде госпиталдан чыкыпдыр-да, шо ерде галыберипдир, доланып геленине яңы бәш йыл болды. Ватаныма өлмек үчин гелдим диййәр. Бүтин өмрүне сопбаш, шейдибем, яшап йөр...

— Хер ничигем болса, хәзир геләймели экен... Ай, боля-да—дийип, өй эеси элини галгадып гойберди.

Обада сарпасы тутулян яшулуларың бири булгур гөтерди:

— Ёлдашлар, кимиң ядына дүшйән болса, бир вагтлар биз Дүйшениң мекдебинде окаярдык. Онуң өзи-де элипбийиң хемме харпыны билип дуранокды герек!—Сөзләп дуран шей диенде гашыны чытды-да, келлесини яйкады. Онуң болуп дуршы хем-ә гең галяндыгыны, хемем яңса алып айдяндыгыны аңладярды.

— Догрудан-да, шейледи-ов—дийип, бирнәче сес бирден яңланды.

Отуранлар ерли-ерден гүлүшдилер.

— Сиз нәмәни айдярсыңыз! Шо вагтлар Дүйшен нәхили хокгалар чыкармады. А биз болсак, биз болсак оны, догрудан-да, мугаллымдыр өйдүп йөрүпдирис.

Гүлки көшешенсоң, хәлки булгур гөтерен адам сөзүни довам этди:

— Инди болса адам бары гөзүмизиң алнында өсүп етишди. Академик Алтынайың ады бүтин юрдумыза белли. Хеммәмизиң диен ялы орта билимимиз, бирентегимизиң болса ёкары билимимиз бар. Шу гүн биз өз обамызда орта мекдеп ачдык, еке шунуң өзем дурмушың нәзейилли өзгерендигини гөркезйәр. Гелиң, илдешлер, шу булгуры Күркүревиң огул-гызларының мундан буяна-да дөврүмизиң өңде барыжы адамлары болмагының саглыгына ичелиң!

Гөтерилен тосты голдап, хеммеси шовхун барыны турузды, еке Алтынай Сүлеймановна бир затдан гаты утанжына гызарып, булгуры додагына дегирди-де гойды. Эмма байрамчылык кейпли адамлар гүррүңе гүйменип, Алтынай Сүлеймановнаның нәхили болуп отураныны-да аңмадылар.

Алтынай Сүлеймановна бирнәче сапар сагадына серетди. Соң, мыхманлар дашарык чыканда, мен онун хемме кишиден чете чыкып, ябың гырасында дуран еринден хо-ол депәниң үстүндәки япраклары саралып уграп дереклере дыкгат билен сын эдип дураныны гөрдүм. Гүн яшмазының өң яныды. Ол сәхраның үсти билен дереклериң депесине өзүниң солакдан гызгылт шөхлесини салярды.

Мен Алтынай Сүлеймановнаның янына бардым. Мен оңа:

— Хәзир оларың япраклары дүшүп йөр, ол дереклере хемме задын гүллейән яз айларам бир середип гөрсеңиздиңиз—дийдим.

— Менем шо хакда пикир эдйәрин—дийип, Алтынай Сүлеймановна улудан демини алды, сонра болса өз-өзи билен геплешйән ялы:—Хава, җанлы задың хер бириниң-де өз язы боляр, өз гүйзи боляр—дийди.

Онуң нуры гачан гөзи билен йыгырт атан йүзүнде гамгынлыгың хем-де чуң пикире чүммеклигиң аламаты ат чапярды. Ол дереклере аял-гызлара махсус гусса билен середйәрди. Бирден мең гөз өңүме академик Сүлеймановна дәл-де, шатлыга, гамгынлыга хилесиз гараян адаты бир гыргыз аялы гелди. Бу аял хәзир, мегерем, өзүниң яшлык дөврүни ядына салан болса герек. Мениң гөвнүме болмаса, ол дереклере середип дуршуна, бир затлар айтмакчы болан ялы, эмма элинде саклап дуран әйнегини ховлукмач дакынып, о пикиринден дәнен ялы болуп дур.

— Москва отлусы бу ерден сагат он бирде гечйәр өйдйән?

— Хава, гиже он бирде.

— Онда мен шоңа тайын болуп отурайын.

— Нәме үчин бирден бейле? Алтынай Сүлеймановна, сиз бу ерде бирнәче гүнләп болмагы вада берипдиңиз ахырын. Оба сизи гойбермез.

— Ек, мениң зерур ишим чыкды. Мен хәзириң өзүнде уграмалы.

Илдешлери оңа хер нәче ялбарсалар-да, хер нәче гаты гөрселер-де, Алтынай Сүлеймановнаны ырып болар ялы дәлди.

Гүнем яшып барярды. Лапы кеч болан илдешлери индики гезек бир хепделәп я онданам көп вагтлап гелмәге сөз алансоңлар, оны машына атардылар. Мен Алтынай Сүлеймановнаны станция ченли уградмага гитдим.

Нәме үчин Алтынай Сүлеймановна бейле ховлукдыка? Илдешлериң гөвнүне дегилмегине, ылайта-да оларың гөвнүне шуң ялы гүнде дегилмегине мен пәхимсизлик дийип дүшүндим. Мен ёлда ондан бу хакда сорамага энчеме гезек сынанышдым, эмма богнум ысмады. Эдепсизлигими гөркезмекден горкыма дәл-де, ол хич хили жогап бермез өйдүп богнум ысмады. Ол ёл бойы нәмедир бир зат хакда пикир дерясына чүмүп, сесини-үйнүни чыкармады.

Хер ничигем болса, мен станцияда оңа сораг бердим:

— Алтынай Сүлеймановна, сизиң бир зада-ха гахарыңыз гелипдир, биз сизиң гөвнүңизе деген-ә дәлдирис-дә?

— Гояверин-ей! Бейле пикири келләңизе-де гетирмәң! Мениң кимден гөвнүм галсын? Өзүмден гөвнүм галаймаса. Хава, өзүмден-ә гөвнүм галса-да галаймалы.

Алтынай Сүлеймановна шейдибем ёла дүшди.

Менем шәхере гайдып гелип, арадан бирнәче гүн геченсоң ондан бир хат алдым. Москвада чак эдишинден көп вагтлап галҗакдыгыны хабар эдип, Алтынай Сүлеймановна шейле язындыр:

«Мөхүм, гайра гоюп болмаҗак ишлеримиң кәндигине гарамаздан, оларың хеммесини бир гыра сүйшүрип, сизе шу хаты язмагы йүрегиме дүвдүм... Эгер мениң шу язан затларым сизе тәсин болуп гөрнәйсе, өзүмиң гүррүң берҗек затларымы улы иле етирмекден өтри олары нәдип пейдаланып болҗакдыгының пикирини этмегиңизи сизден улы товакга эдйәрин. Мен бу затлар диңе бизиң илдешлеримиз үчин дәл-де, хеммелер үчин, ылайта-да яшлар үчин герекли болар дийип пикир эдйәрин. Мен ойлана-ойлана шейле пикире гелдим. Бу—

мениң ил өңүндәки ачык боюн алмам. Мен өз борҗумы берҗай этмели. Бу хакда нәче көп адам билдигиче, маңа ынсабым шонча-да аз азар берер. Мени чыкгынсыз ягдая саларын өйдүп горкмаң. Екеҗе зады-да гизлеҗек болмаң...»

Мен энчеме гүнләп Алтынай Сүлеймановнаның хатының тәсири билен яшадым. Әхли зат хакда Алтынай Сүлеймановнаның өз адындан гүррүң бермекден башга бир говы алач тапмадым.

Бу 1924-нҗи йылда болупды. Хава, хут шо йыл.

Бизиң колхозымызың хәзирки отуран ери шо махал екебара дайханларың кичиҗик бир обасыды. О вагтлар мен яңы он дөрт яшан гызҗагаздым. Өзүмем дүнйәден өтен какамың доганогланыныңкыда болярдым. Эҗемем ёкды.

Гүйз дүшәенде, гурплураклар гышламак үчин даг тарапа гөченлеринде, бизиң обамыза эгни солдат шинелли бир нәтаныш йигит гелди. Онуң шинели мениң ядымда пугта галыпдыр, себәби ол, нәме үчиндир, гара мавутдан тикилгиди, улы ёллардан узакдакы даг себитинде ерлешен бизиң обамызда хөкүмет адамының пейда болмагы үйтгешик бир вакады.

Илки-илкилер ол гошунда командир болупдыр, шоңа гөрә обада-да начальник болмалы бор дийип чыкардылар, соң билнип отурылса, ол хич хили командирем болмандыр, задам. Өзем шол ачлык йыллары обаны ташлап, демир ёла гиденсоң, дерексиз йитен Дашданбекиң оглы Дүйшен бизиң обамызда мекдеп ачып, чага-чугалары окатмага иберилен боларлы.

Ол вагтлар «мекдеп», «окув» диен сөзлер өвренишилмедик сөзлер болансоң, адамларың ол сөзлерден кән бир башлары-да чыкып дурмаярды. Кәбирлери мыш-мышлара гулак габардярды, кәбирлери болса бу гүррүңлери хелей гүррүңи хасап эдйәрди, эгер басым адамлар бир ере йыгналан болаймаса, мекдеби адамларың ятларындан чыкараймаклары-да мүмкинди. Мениң өзүмден улы доганогланым: «О нәмәниң йыгнагымыш, мыдама шейдип, адам барыны ишден гойярлар» дийип хүңүрдейәрди, соңра велин, хер ничик-де болса, атыны эерләп, йыгнага гитди. Олар угрансоң, бизем оба огланлары билен шол ере эңәендирис.

Адатча йыгнак гечирилйән ер болан шол депә демимиз демимизе етмән барып етенимизде, хәлки эгни гара шинелли хортаң йигит пыяда геленлер билен атлыларың бир топбагының өңүнде гепләп дурды. Онуң сөзлерини оңат эшитмәмизсоң, биз дыкнышып, өңрәге сүйшйәрдик, эмма эгнине ямалы поссун атынан бир гоҗа, гөйә яңы укудан туран ялы, о гепләп дураның сөзүни бөлди отурыберди.

Ол сакавлап диен ялы:

— Ай, оглум, озаллар чагалары моллалар окадарды, биз сең какаңа-да белет, олам биз ялы бир еңиёлукды. Ханы айтсана, нәвагт молла болуп йөрсүң сен?

Дүйшен перте җогап гайтарды:

— Мен молла дәл, яшулы, мен комсомол. Инди чагалары моллалар дәл-де, мугаллымлар окатмалы. Мен гошун гуллугында совадымы чыкдым, өңем бирнеме хабарым барды. Ине мен шейле молла.

— Оның бичеме дәл...

— Берекелла!—сөзи чар тарапдан яңланды.

— Хава, комсомол мени сизиң чагаларыңызы окатмага иберди. Муң үчин бизе хайсам болса бир җай герек. Мениң пикиримче, эгер сизден көмек етсе, мекдеби хо-ол депәниң үстүндәки көне атятакда гурсагам борды. Ненең гөрйәңиз, адамлар?

Адамлар: «Бе, бу гелмишек нирелерден тутяр-ов» диен пикире чүмүп, алҗыраңңылыга дүшдүлер. Үмсүмлиги гепе-сөзе гулак асмазаклыгы үчин «давачы» лакамыны алан Сатымгул давачы бозды. Ол эериң гашына япышып, кәте-де гыллыгыны саркдырып отуран ериндеп бу эдилйән гүррүңлере өңрәкден бәри гулак салярды.

Гөйә диерсиң нышана чененйән ялы, гөзлерини гырпылдадып, Сатымгул шей дийди:

— Энтеҗик ховлукма-ла, хан огул. Айт, гөрели, ол мекдебиң бизе нәмә гереги бар?

— О нәхили «нәмә?»—дийип, Дүйшен өзүни йитирди.

Мәрекәниң ичинден кимдир бириси:

— Догры-да!—дийип, Сатымгула голдав берди.

Отуранларың бары-да гозгалаң тапып, гох турзуп уграды.

— Биз ата-баба гара зәхметимиз билен гүзеран гөрйәс, бизи кәтмен эклейәр. Чагаларымызам шейдип гүзеран гөрерлер, оларың билим герегине ёк. Билим

дийлен зат начальниклере герек, биз болсак бир гарамаяк халк. Бизиң башымызы чашырыбам отурма!

Сеслер ятышды.

Алжыран Дуйшен төверегиндәки адамларың йүзлерине сиңе сын эдип:

— Эйсем сиз өз чагаларыңызың окамагына гаршы-да?—дийип сорады.

— Гаршы болаямызда гүйч билен межбур эдермиң? Ол эйямдан оба гөчендир. Инди биз азат халк, нәхили яшамак ислесек, шо хили хем яшарыс!

Дуйшен гахардан яңа чым гызыл болды. Ол шинелиниң илгенчегини сандырап дуран бармаклары билен ёлушдырды-да, гимнастёркасының кисесинден дөрт эпленги бир кагызы чыкарып, эплимини язды-да, оны ёкарык галдырды:

— Диймек, онда сиз чагалары окатмалы дийлип язылан, Совет хәкимиетиниң мөхүри басылан шу кагыза гаршы-да? Сизе ер берен ким, сув берен ким, эрк берен ким? Ханы айдың, Совет хәкимиетиниң канунларына хайсыңыз гаршы, хайсыңыз? Жогап бер!

Ол «жогап бер» сөзлерини шейле бир гахарлы, гүйч билен айтды велин, ол сөзлер, гөйә диерсиң, атылан гүлле ялы, гүйз гүнүниң үмсүмлигини бөвүсди гитди, гөйә диерсиң, түпең сеси ялы, дерелериң ичинде яңланды гитди. Хеммеси онуң сөзлерини сыпдырман диңледи. Адамлар башларыны ашак салып, дым-дырс болдулар.

— Бизиң барымыз гарып пукара—дийип, Дуйшен юваш жа гепледи.—Бизи өмүробойы депеледилер, кемситдилер. Биз аң-билимсиз яшадык. Совет хәкимиети болса бизиң гөзүмизи ачмак ислейәр, окаманы, язманы өвренмегимизи ислейәр. Муң үчин болса чагалары окатмак герек...

Дуйшен нәдилжегине гарашып, сесини кесди. Дуйшениң нәдип молла боландыгыны соран шол йыртык поссунлы ылалашыжылык әхенде хүмүрдеди:

— Боля-да, окадасың гелйән болса окадыбер, бизе нәме...

— Мен сизиң көмек бермегиңизи хайыш эдйәрин. Биз бир-ә шол депәниң үстүндәки атыгагы бежермели, бирем деряның үстүне көпри салмалы, мекдебе одунам герек болар...

Гепе-сөзе гулак асмазак Сатымгул:

— Дур энтек, сен жигит, яман догумлыжа гөрүнйәң-ле!—дийип, Дүйшениң сөзүни бөлди. Ол гыллыгыны саркдырып, ене нышана чененйән ялы, гөзлерини гырпылдатды.— Ине, сен: «Мекдеп ачарын!» дийип, бүтин оба җар чекйәрсиң. Өзүңе серетсең велин, не эгниңде поссуның бар, не аягың астында атың бар. Кемтересинден, элиң аясы ялы сүрлен ериңем-ә ёк, ховлыңда екеҗе дөрт аяклың-да ёк! Илиң малына талаң салаймасаң, дурмушыңы нәдип долаҗак ахырын, ягшы йигит?

— Дурмушы доламагыңам бир задыбор. Айлык аларын.

— Ә-ә, шей дийсене!—дийип, Сатымгул өз-өзүне гөвни етен киши болуп, эериң үстүнде отуран ериңден хекгерилди.—Инди бары дүшнүкли. Онда, жигит, өз нажадыңы өзүң гөрүбер, чагалары-да өз айлыгыңа окадыбер. Хөкүметиң пулы көпдүр. Бизе азарыны етирме, худая шүкүр, өз аладамызам өзүмизе етик...

Шу сөзлери айтды-да, Сатымгул атының башыны өйүне бакан өврүрди. Бейлекилерем онуң ызына дүшүп уграды. Дүйшен болса эли кагызлы галыберди. О пахыр инди нирә гитҗегини-де билмеди...

Мениң Дүйшене небсим-жаным агырды. Гапдалыма атлы гелен доганоглан агам:

— Хәък, сачы кесилен, сен бу ерде нәме ишлейәң, нәме агзыңы өвелдип дурсуң, угра өе!—дийип гыгырянча, Дүйшене аңкарылып дурдум. Агамың хемлесини эшидип, огланларың ызындан ылгадым. Ол шонда-да кәйинҗирейәрди: «Гөрсене муны, буларам эййәм йыгнага гатнаманы өвренипдирлер-ә!»

Эртеси гызлар болуп сува гидемизде. Дүйшен деряның боюнда бизе габат гелди. Ол эли пилли, кәтменли, палталы, көне бедрели сува уруп, деряның о кенарына гечди.

Шол гүнден башлап, хер гүн эртир эгни гара шинелли Дүйшениң шол депеде ташланып гидилен агятага бакан пыяда ёл билен гидип баряндыгыны гөрмек болярды. Диңе гич агшамлар ол оба доланып гелйәрди. Биз онуң улы бир арка гызган я-да сыпал алып баряныны йыгы-йыгыдан гөрердик. Адамлар оны алысдан гөрүп, үзеңңилерине галардылар-да, эллерини гөзлерине көлегеледип, гең галыҗылык билен:

Ол аркасы йүкли барян Дүйшен мугаллым-а дәлдир-дә?—дийшердилер.

— Эдил өзи.

— Хэък бенде. Мугаллымчылык ишем еңил иш дэл боларлы-да.

— Сен, нэме, еңилдир өйтдүнми? Серетсең, аркасындакы йүки байың өйденичерсиниңкиден кем дэл.

— Илиң өңүне чыкып геплешини гөрецде-хэ, телпек гояймалы!

— Оң себэби элинде мөхүрли кагызың барлыгы-ла, вах. Бар гүйч шо кагызда.

Бир гезек обамызың ёкарсындакы даг этегинден тезек чөплэп, мас йүкленип гелйэркэк, мекдебе совулдык. О ерде мугаллымың нэме эдйэнини гөресимиз гелди. Палчыкдан ясалан көне сарай озал бир байың атятагыды. Гыпына бу ерде гайда гулунлан байталлары сакלардылар. Совет хэкимиети геленсоң, ол бай нирэдир бир ере гөчүп гидипдир, атятак болса галыберипдир. О ерик адам аягы секмейэрди, атятагың даш-төверегини шалгамдыр яндак тутупды. Инди дүйбүнден чапылан чөплер о четде бир ере үйшүрилип гойлупдыр, ховлының ичи арассаланыпдыр. Атятагың ягыш ягып опурылан диварлары палчык билен сувалыпдыр, екеже халка илишип дуран жыгылдавук гапысы болса бежерилип, ерине элтилипдир.

Биразажык дем-дынжымызы алалы диййип, эгнимиздэки халталарымызы ере гоямызда, үсти-башы лая булашан Дүйшен гапыдан даш чыкды. Бизи гөрүп, ол бирхили болды, соңра болса йүзүниң дерини чалып, хошамай йылгыржаклады.

— Нireден гелйэңиз, гызлар?

Биз халтамызың гапдалында отурдык-да, утанжырап, бири-биримизе середишдик. Дүйшен утанжаңлыкдан яңа дымяндыгымызы аңып, гөвүнлик бермек максады билен, бизе гөз гыпып гойберди:

— Халтаңыз-а өзүңизденем улы экен. Бу ерик гелип гөрениңиз гаты говы болайындыр, гызлар. Бу сизиң окамалы ериңиз болмалы. Мекдебиңиз тайын дийэйсегем болжак. Яп-яңы мекдебиң бир бурчунда пеже меңзеш бир зат отуртдым, турбасынам тамың үстүне чыкардым, ханха гөрйэмисиңиз! Инди гыш үчин одун тайынлаймак галды, о-да оваррам-ла, даш-төверегимиз гызгандан долы. Мекдебиң ичине болса көпрэк сыпал дүшэрис-де, окува башлабирис. Ханы, окасыңыз гелйэрми, мекдебе гатнармысыңыз?

Мен өз җораларымдан экабыррак боламсоң, җогап берейин дийдим:

— Эгер гелнежем гойберсе гатнарын.

— Нәме үчин гойбермесин ахырын, гойберер, гойберер. Сең адың нәме?

Сынымың дешигинден гөрнүп дуран дызымы элимиң аясы билен япып:

— Алтынай —дийдим.

— Алтынай—говы ат. Сең өзүңем говы болмалы, шейле герек!— Ол шейле бир мылайым йылгырып гойберди велин, бирхили гөвнүме ярайды.—Ине, сен, Алтынай, бейлеки чагаларам мекдебе алып гел. Болямы?

— Боля, агам.

— Мең адымы мугаллым дийип тутуң. Мекдебе-хә середип гөрәймерсиңиз? Горкмаң-да, гирибериң.

— Ёк, биз өе гитмели—дийип, биз утана-утана айтдык.

— Боля-да, гидибериң өйүңизе. Окамага гелеңизде гөрәерсиңиз. Мен гараңкы душмәнкә, ене бир гезек гызгана гидип гелейин.

Дүйшен элине йүп билен орак алды-да, гызгаң йыгмага уграды. Бизем еримизден туруп, халтамызы аркамыза алдык-да, оба бакан уградык. Бирден мең келләме бир хыял гелди.

— Ханы, аяк чекиң-ле, гызлар!— дийип, мен җораларыма гыгырдым.—Гелиң, халтамыздакы тезеги мекдепде гоюп гиделиң, шейтсек гыш үчин одунымыз көп болар.

— Нәме, өйүмизе эли бош бармалымы? Бай, мунуң акыллысырап болшуна серед-ә!

— Ызымыза гайдып, ене чөпләерис.

— Гойсана, гыз. Инди гич. Өйде кәйәрлер.

Гызлар маңа гарашман, өе хайдамак билен болдулар.

Шол гүн шейтмәге өзүми нәмәниң меҗбур эдендигине хениз-бу гүне ченли-де дүшүнип билемок. Я-ха җораларымың айданымы этмәнине гахарланып, өз гепими гечиртҗек болупдырын я-да гөдек адамларың эрк диен, арзув диен затдан мени яш башымдан махрум эдендиклери үчин гахарыма яңкы нәтаныш адама нәме-де болса бир ягшылык этҗек болундырын. Аслыетинде-хә мен оңа хәлки йылгырмасы үчин ягшылык этмекчи болупдым, себәби өзүме эден ынамы үчин, айдан хоша-

май-хошамай сөзлеринден яңа йүрегим ерине гелэйди. Өз хакыкы такдырымың, шатлыклы хем-де җебир-җепалы дурмушымың ичи тезекли долы халталы гүнден, хут шол гүнден башланандыгыны такык билйәнем, хут шейледигине ынанянам. Мениң бейле диймегимиңем себәби бар. Мен өзүме нәме җеза берилҗекдигинден ховатырам этмән, о хакда пикирем этмән, йүрегиме дүвен задымы өмрүмде биринҗи гезек этдим отурыбердим. Җораларым ташлап гиденсоңлар, мен Дүйшениң мекдебине доланып бардым-да, халтамдакы тезеги ишигиң агзына дөкүп гайтдым, соңра болса ене тезек чөплемек үчин даг этегине ылгадым.

Хамала диерсиң, гүйҗүми нирә сарп этҗегими билмейән ялы, шол ылгавымы язман барярдым, йүрегим велин эдил улы бир эдерменлик эдене меңзеш, шатлык барындан долуды. Гөвнүме болмаса, гүн хем мениң нәмә шатланяндыгымдан хабардар ялыды. Хава, өзүмиң шейле енил гопяндыгымдан, эркин ылгайшымдан гүнүң хабардардыгына ынанярынам. Себәби, мен кичиҗигем болсам, бир эдерменлик этдим ахырын.

Гүн байырларың аңырсында гизленип барярды, эмма гөвнүме болмаса, мени сынлап кейнден чыкмак үчин, олам яшмага ховлукмаян ялыды. Гүн мениң ёлума ягты салярды: гүйзүң солгун топрагы аягымың астында өвшүн атып ятырды. Гуры сызаларың башлары чар тарапа чабраян ялны ядыңа салярды. Эгнимдәки кырк ямалы бешметимиң күмүш реңкли иликлери гүнүң ховрундан яңа янайын диййәрдилер. Мен велин бегене-бегене ылгап баршыма ере, асмана, шемала йүзленип: «Середиң маңа! Середиң, мен нәхили багтлы! Мен окарын, мекдебе гидерин, бейлекилери-де ызыма салып гидерин!..» диййән ялыдым.

Нәче вагтлап шейдип ылганым-а билемок велин, тезек чөплемелидигим бирден ядыма дүшди. Бу ерде арлы томус сүри-сүри мал бакылыпдам, хачан гелсең, тезек аягыңы басан ериңден нәче дийсең тапылардам велин, шу махал олары эдил ер ювудан ялыды. Белки, мен гөзлән дәлдирин? Ондан-оңа ылгашлап, нәче узага гитдигимче, тезек шонча-да селчеңлейәрди. Шонда халтамы иргөзин долдурмага етишмен өйдүп горкыма өзүми о сызалыкдан бу сызалыга уруп, бай, алҗыраярдым-а. Бар чөплэним зордан ярты халта етип-етмәнкә-де гүн яшып, инрик гаралмак билен болды.

Чөл-бееванда хенизлер шейле гиҗә галан сапарым болмаңды. Ынс-жынссыз, сес-үйнсүз белентликлерин үстүни гиҗәниң гара ганаты өртүпди. Горкымдан яңа нәме эдип-нәме гоянымам билмән, халтамы эгниме агдым-да, ылгадым оба тарап. Шейле бир халым харапды велин, богазыма сыгдыгындан гыгырып аглабересим гелйәрди, йөне Дүйшен мугаллым шуң ялы налаҗедейинлигими гөрәйсе, нәме диеркә диен пикир саклаярды. Хамала диерсиң, мугаллым гандалымдан середип дуран ялы, мен төверек-дашыма ялтакламагы-да өзүме гадаган эдип, барха этими гаталдярдым.

Өйүмизе демим демиме етмән, гарадере батып, чаңа булаша-булаша зордан етдим. Демими улудан алып, босагадан әтледим. Одуң башында отуран гелнеҗем мени гөренден сычрап турды. Ол гаты гахарҗаң, гаты ызгытсыз аялды.

— Нирелерде энтәп йөрсүң?—диййип, алкымыма геленде, гайтарара җогап тапман дуршумам шолды велин, ол халтамы силкип алды-да, зыңып гойберди. — Узынлы гүн чөплән тезегинем шумы?—Җораларым нәмәниң нәмедигини эййәм бушлан болара чемели.—Хәък, маңлайы гара дийсәним! Мекдепде нә көрүң бар? Шо мекдепде җаныӊ чыкаян болса болмаярмы!—Гелнеҗем гулагымдан тутуп, келләме юмрукламага чемеленди.— Хәък, сен харам тула! Гурт чагасындан экди боласы ёк-ла. Илиң чагасы тапан-тупаныны өйүне дашаяр, бу болса өйүнден дашаяр. Индем бир голайына бар шо мекдебиң, тойнагыны гыркайын. Мекдеп дийленде загырдыклап дурар ялы болаймазмыкаң...

Мен сесими-үйнүми чыкармаярдым, галмагал этмезлиге чалышярдым. Соңра оҗакда янып дуран ода гөзүм дүшенде велин, чалҗа пишигимизи юваш җа сыпалап, гөзяшымы хич киме билдирмән аглаярдым. Пишигимиз мениң аглаянымы хемише билерди-де, дызыма мүнүп отурарды. Мен гелнеҗемиң юмрукларының ызасындан яңа агламаярдым. Ёк, мен ол юмруклара инди өвренишмели дәлдим. Аглаянымың себәби гелнеҗемиң мени хич хачан мекдебе гойбермеҗекдигиди...

Шондан ики гүн соң эртир ирден обамызың итлери иргинсиз үрүшйәрди, кимлериндир батлы сеслери-де эшидилйәрди. Гөрүп отурсак, Дүйшен өйме-өй айланып, чагалары мекдебе йыгнап йөрен экен. Ол вагтлар обада көче диен зат болмазды, хер ким өз чатмасыны ислән

еринде дикәерди. Дүйшен билен онуң ызындакы чагалар ол өйден бу өе топар тутуп айланып йөрди.

Бизиң өйүмиз обаның аңры четиндеди. Гелнеҗем икимиз сокуда дары дөвйәрдик, агам болса сарайың янындакы урымызы агтарып, ондакы бугдайы базара әкитмек аладасы биленди. Биз агыр сокы дашларыны гезекли-гезегине етишибилдигимизден индерйәрдик, эмма мен шол икаралыкда-да мугаллымың өзүмизден узакдадыгына-якындадыгына серетмәге етишипдим. Гелнеҗемиң мени мекдебе гойбермеҗегине гөзүм етип дуранам болса, Дүйшен шу ере гелип, иң болманда, яшаян ерими бир гөрәйсе дийип дурун. Шоңа гөрә-де, мен мугаллым бизе етмән, ызына гайдыбермәбилсе ягшыдыр дийип дилег эдйәрин.

Дүйшен инди окувчылары болҗак чагалары ызына дүшүрип гелшине, мең гелнеҗем билен:

— Салавмалейким, дайза, армаверин! — дийип саламлашды.— Көмек герек болса-ха гук дийәйиң, ынха, түвелеме, бир сүри бардырыс.

Гелнеҗем нәмедир бир затлар самырдады, агам велин келлесинем галдырмады.

Муңа Дүйшен дарыгып дурмады. Ол ховлың ортасында ятан чапгы яссыгың үстүнде җайлашды-да, кагыз-галамыны элине алды.

— Шу гүн мекдепде окува башлаярыс. Гызыңыз нәче яшында?

Гелнеҗем җогап гайтармады-да, гахарына элиндәки дашы сока патладып гойберди. Онуң бу эдилйән гүррүңи унамаяндыгы хакды. Мениң велин: «Инди нәхили борка?» дийип, ичими ит йыртярды. Дүйшен маңа серетди-де, йылгырды. Өңки гезекки ялы, бу гезегем онуң йылгырмасы гөвнүме ярапды.

Ол:

— Алтынай, сен нәче яшында? — дийип сорады.

Мениң җогап бермәге богнум ысмады.

— Нәчедиги билен нәме ишиң бар, сен, нәме, барлагчы гоюлдыңмы? — дийип, гелнеҗемиң гонҗуна гор гуюлды.— Бу гызың бар аладасы окув дәл. Бу етим-есирлер-ә бейледе дурсун, энеси-атасы барларам окап дуранок. Бир топарыны дашыңа топлансың, шолары мекдебине сүрүбер, сен бу ерлик ишиң ёк.

Дүйшен лаңңа еринден галды.

— Нәме айдяныңызыбери билйәңизми! Эйсем эне-

сиз-атасыз галанына ол гүнәкәрми? Я-да етим чагалар окамалы дәл диен канун бармы?

— Сең канунлаң билен ишим ёк. Мең өз канунлам бар, маңа ёл гөркезжек болуп азара-да галма!

— Бизиң хеммәмизинем канунларымыз бирдир. Эгер-де бужагаз гыз сизе герек болмаса, бизе герек, Совет хәкимиетине герек... Бизиң гаршымыза гитсеңиз, ёлам гөркезмели борус!

— Сен, начальник, нирден бизиң башымыза дүшәйдиң! — дийип, гелнежем болмажыны болды.— Бу гыза гөз-гулак болмалы кимдир өйдйәрсиң? Муны экләп-саклаян менми я-да сен, еди гапыда ер танмадык дийсә!..

Көйнексиз агам урудан чыкаймадык болса, бу гүррүңиң нәме билен гутаржагыны билер ялы дәлди. Адамсының өйдедигини ядындан чыкарып, аялының баш гошмасыз зада баш гошянына агам бирҗик-де чыдам этмейәрди. Шейденде ол аялыны өлдир ялы енҗерди. Гөрнүшине гөрә, бу гезегем онуң яман гахары гелен боларлы.

Ол урудан келлесини чыкарып:

— Әй, хелей, хачандан бәри сен бу өйде ханлык сатып уградың, хачандан бәри хөкүм йөредип ууградың?—дийип, хайкырды.—Азрак янра-да, көпрәк ишле. Сен болсаң, Дашданбекиң оглы, сенем о гызы экит-де, ислесең окат, ислесеңем, дирилигине ювут. Өзүңем гөзүме гөрүнме!

Гелнежем надаралык этжек болуп:

— Шей дийсене, ол-а мекдеп дийип энтәп йөрмели, өе ким серетмели? Хеммесине менми?

Шей диенем шолды велин, әри:

— Гап сесиңи! — дийип хемле урды.

Эрбет задың ягшы тарапам бардыр дийлени. Шейдибем, маңа илкинҗи гезек мекдебе гатнамак миессер болды.

Шол гүнден башлап, Дүйшен хер гүн ир билен өйме-өй айланып, бизи мекдебе экидйәрди.

Илки гезек мекдебе барамызда, Дүйшен бизи ере дүшелен сыпалың үстүнде отурдып, хер хайсымыза бир дептер, бир галам, бир ясы тагтаҗык беришдирди.

— Язмага аматлы бор ялы, тагтаны дызыңызың үстүнде гоюң — дийип, Дүйшен дүшүндирди.

Сонра ол бир рус адамының дивара елменги суратыны гөркезди.

Ол:

— Бу — Ленин! — дийди.

Мен шо сураты өмүрбойы ядымда сакладым. Нәмесиндендир, мен соңра ол сурата габат гелмедим, шоңа гөрә-де мен оны өз янымдан Дүйшениңкидир өйдер йөрердим. Шол суратда Ленин эгни бирнеме гиңрәк харбы пенҗекли, дулуклары салланып дуран хем-де сакгалы өсгүн ялы болуп гөрүнйәрди. Яралы элиниң саргысы эгнинден асылгыды, арканрак гайшып дуран папагының астындан эсерден гөзлери середип дурды. Онуң юмшакдан гөвүн гөтериҗи гарайшы бизе:

«Өзүңизе нәхили ажайып гелҗегиң гарашяныныбери билседиңиз, балалам!» диййән ялыды. Шол асуда пурсатда ол, хакыкатдан-да, мениң гелҗегим хакында пикир эдйәндир өйдйәрдим.

Йөнекей кагыза чап эдилен сураты, гөрнүшине гөрә, Дүйшен көпден бәри саклап гелйәне меңзейәрди, ол эпин тутуп, гыралары сүрлүп гидипдир. Эмма мекдебиң дөрт диварында шу суратдан башга хич зат ёкды.

Дүйшен бизе шейле диерди:

— Чагалар, мен сизе окаманы, хасапламаны өвредерин, харплар билен санларың нәхили язылярыны гөркезерин. Өз билйән затларымың хеммесини өвредерин...

Догрудан-да, ол өз билйән затларының хеммесини гең галаймалы сабырлылык билен өвретди. Ол хер бир окувчының янына барып, галамы нәхили тутмалыдыгыны гөркезйәрди, соңра болса бизе дүшнүксиз сөзлери хөвес билен дүшүндирйәрди.

Хәзир шо хакда ятлап, депе сачым үйшйәр гидйәр: өзи зордан хетҗиклэп окаян чаласоват халына, голуның астында екеҗе окув китабы, хатда адаты бир харплыгы-да ёк халына, шейле улы ише баш гошмага бу йигидиң йүрек эдәйшини. Еди пышдына ченли соватсыз боланларың чагаларыны окатмак оюн ишми дийсене. Окатмагың программасыдыр методикасындан-а Дүйшениң аздакәнде хабарының болмандыгам белли зат. Хас догрусыны айтсак, Дүйшениң программадыр методика диен затларың бардыгындан-да хабары ёкды.

Дүйшен бизи башардыгыча, нәхили окаданда говудыр өйтсе, шоң ялы эдип окадярды. Эмма мен онуң түйс йүрекден хыҗувлы япышан ишиниң бидерек гитмәндигине гаты ынанян.

Эдерменлик гөркезерин өйдүп гөвнүне гетирмедик болса-да, киши эдерменлик гөркезибилди. Догрудан-да, эдерменлик кеми ёкды, чүнки палчыкдан ясалан шол мекдепде, ярчыкларындан даг гершиндәки гардан башга зат гөрүнмейән мекдепде шо махаллар өз обасындан даш чыкып гөрмедик гыргыз чагаларына бирден тәзе, озал гөрүлмедик, эшидилмедик тәзе дүнйә ачылды ахырын.

Ленинин яшаян Москва шәхеринин Өвлүйәатадан*, хатда Дашкентденем көп-көп эссе улудыгына, дүнйәде Талас җүлгеси ялы улы-улы деңизлериң, шол деңизлерде даглар ялы әгирт гәмилериң йүзйәндигини биз хут шол махал билиндик. Базардан гетирилйән небитиң ерден газылып алыняндыгыны-да шонда билиндик. Халк бирнеме гурпланса, бизиң мекдебимизиң гиң-гиң пенҗирели улы ак җайда ерлешҗекдигине-де, окувчыларың стол башында отуруп окаҗакдыкларына-да биз шонда пугта ынаныпдык.

Элипбийиң зордан башыны чатып, энтек «эҗе», «кака» дийип язманы өвренмәнкәгем, «Ленин» сөзүни кагыз йүзүне гечирип уграпдык. Бизиң сыясы сөзлүгимиз «бай», «батрак», «Советлер» диен аңлатмалардан ыбаратды. Дүйшен бизе ене бир йылдан «революция» сөзүни язманы өвретмәге сөз берипди.

Дүйшениң айдян затларыны диңләмизде, фронтларда аклара гаршы өзүмизем онуң билен билеликде сөвешйәндирис өйдйәрдик. Ленин хакда гүррүң эдип беренде, ол гөйә оны өз гөзлери билен гөрен ялы, толгуна-толгуна геплейәрди. Онуң айдян затларының көпүсиниң бейик сердар хакда халкың дөреден роваятыдыгына мен индиндилер дүшүнйәрин, эмма Дүйшениң элинде окан бизе о затларың эхлиси эдил сүйдүң акдыгы ялы хакыкат болуп гөрүнйәрди.

Бир гезек биз ондан:

— Мугаллым, сиз Ленин билен эллешип гөрүшүпмидиңиз?—дийип, хич зады гөвнүмизе гетирмән сорадык.

Шонда бизиң мугаллымымыз гынана-гынана келлесини яйкап:

— Ёк, чагалар, мен Ленини хич хачан гөрмәндим — дийди.

---

* Өвлүйәата — Алмаатаның өңки ады. (Терҗ. бел.).

Ол утанжаң халда улудан демини алды. Бизиң өңүмизде «Ленини хич хачан гөрмәндим» дийип айтмак оңа гелшиксиз болан борлы.

Ол хер айың аягында өз иши билен волоста гидерди. О ерик ол пыяда гидерди-де, ики-үч гүнден доланып гелерди.

Шол гүнлер бизиң йүрегимиз гаты гысарды. Эгер сүйтдеш доганым боланам болса, мен оңа Дүйшене гарашышым ялы такатсыз гарашмаздым. Мен, айын болмаса, гелнеҗем гөрмез ялы, ассырынлык билен дашарык чыкардым-да, аркасы торбалы мугаллым хачан гөрнеркә дийип, онуң гөвне якымлы йылгырышыны хачан гөреркәм дийип, онуң билим берйән сөзлерини хачан эшидеркәм дийип, сәхраның ичи билен гелйән ёла узак вагтлап гөзләр дурардым.

Дүйшениң окувчыларының ичинде иң экабыррагы мендим. Белки, шоңа гөрә-де мен бейлекилерден говы окандырын, йөне онуң себәби еке олам дәл болса герек. Мугаллымың айдан хер бир сөзи, онуң гөркезен хер бир харпы мениң үчин мукаддесди. Мениң үчин дүнйәде Дүйшениң өвреден затларына акыл етирмекден мөхүм зат ёкды. Мен онуң берен китабыны аяп сакладым, шоңа гөрә-де харплары ере орагың уҗы билен чыздым, хаятларың йүзүне көмүр билен, гарың, киршенли ёлуң үстүне чыбык билен яздым. Дүнйәде мениң үчин Дүйшенден ылымдар, Дүйшенден акылдар адам ёкды.

Гыш дүшүп гелйәрди.

Илкинҗи гар ягынча, биз мекдебе депәниң дүйбүнден акян чагыллы ябың ичинден йөрәп гечип гатнардык. Соң-соңлар бейдип гечер ялы болмады, бузлы сув аякларыңы доңдурып барярды. Айратынам көрпелериң гүни кынды. Оларың гөзлерине яш инер гидерди. Шонда Дүйшен олары япдан гуҗагына алып гечирерди. Ол бирини бойнуна мүндүрерди, бирини элине аларды, шейдибем әхли окувчыларыны япдан гезекмеҗине гечирерди.

Хәзир, шо затлар ядыма дүшенде, хут шейле боланына өзүмем бирхили ынанмаҗак болян. Эмма шо махаллар адам бары я-ха өз наданлыклары себәпли, я-да акылы етмезликлери себәпли, Дүйшени янса аларды. Айратынам дагларда гышлаян, бу ерик диңе ун үветмәге гелйән байлар шейдерди. Келлеси тилки дерисинден

тикилен телпекли, эгни гоюн дерисинден безелип тикилен поссунлы ол байлар. мүнүп гелйән сарч атлары гүзериң башында бизиң деңимизе етенде, энчеме гезек Дүйшене гөзлерини алардып середипдилер. Кимдир оларың бириси пыңкыран болуп, гапдалындакыны хүрсеклән болуп яңса алярды:

— Серетсене, бирини бойнуна мүндүрипдир, бирем элинде!

Бейлеки бирем хоргурян атыны гамчылап, онуңка хэ берйәрди:

— Әх, мен гурайын, икинҗи аял эдип шуны алмалы экеним велин, озал билмәндирин-дә!

Шейдибем, олар мүнүп отуран ябыларының аягына япышан лайы үстүмизе сычрада-сычрада, гүлкә салып гидипдилер.

Шонда мениң шол гөмүк адамларың ызындан етәгеде, ябыларының уянындан тутуп: «Бизиң мугаллымымыза бейле дил етирмәң, сизе акмак адамлар диерлер!» диесим гелйәрди.

Эмма гаравсыз гызҗагазың сөзүне ким гулак асҗакды? Мениң гахарымы ювудаймакдан башга алажым ёкды. Дүйшен велин гөйә хич зат эшитмедиксирән болуп, гөвнүбир ялыды. Хайсыдыр бир шорта сөз тапып, ол гыҗытлары ядындан чыкаран киши болуп, бизи гүлүшдирерди.

Дүйшен хер нәче җан чексе-де, деряҗыгың үстүне көпри салмак үчин агач-тагта тапмак оңа башартмады. Бир гезек мекдепден гайдып гелйәркәк, чагалары о ян йүзүне гечирип, Дүйшен икимиз кенарда икичәк галдык, чагаларың аягыны сува батырмазлык үчин, даш билен бажакдан гечелге ясамак карарына гелдик.

Хакына гараңда, оба адамлары үйшүп, үч-дөрт саны агач-тагта тапайсалар, окувчылар гечер ялы көпрем тайяр болаймалыды. Эмма адам бары шол вагтлар өз надаплыклары зерарлы окув диен зада үнс бермезди. Дүйшени болса башга иш тапмазлыкдан яңа чагалар билен гүйменип йөрен хасап эдерди. Окадасың гелсе, окат, окатмасың гелсе, өйли-өйүне дагыдып гойбер диен ялыды. Өзлери атлы гезип йөренсоңлар, көпри герекдирем өйденокдылар. Бизиң адамларымыз, хер ничик-де болса, хич кимден кем дәл, хич кимден акылсыз дәл йигидиң кынчылык ве махрумчылык барына дөз гелип, ииңсылама ве гыҗалат барына чыдап, чагалары

нәме үчин окадяндыгыны, онда-да шейле бир эржеллик хем-де тутанъерлилик билен окадяндыгыны пайхасланып гөрмелидилер.

Биз дашдан гечелге ясанымызда, ерде гар ятырды, сувам буз ялыды. Дүйшениң аякяланач халына ирмән--арман ишлемәге нәдип дөз геленини гөз өңүне гетирип билемок. Мен-ә аягым сувуң дүйбүне етенде, эдил яныл дуран көмрүң үстүнден басаяндырын өйдйәрдим. Сувуң ортарагына етиберемде бирден балдырымың дамары чекди велин, эдил ики бүкүп баряр. Гыгырыбам билемок, билнми язывам билемок, йөне сува эңлип барян. Дүйшен бир даш оклады-да, мең яныма бөкүп гелди, голумдан тутды-да, кенара чыкарып, мени шинелиниң үстүнде отуртды. Ол кәте мениң гөкдалак болан аякларымы овкаларды, кәте-де үшән бармакларымы гошавужына гысып үфләп йылыдарды.

Көмеклешжек болсамам, Дүйшен:

— Герек дәл, Алтынай, шу ерде отур-да, йылын. Өзүмем бир зат эдерин...— диерди.

Ахырсоны гечелге тайын боланда, Дүйшен әдигини гейди-де, хабабайлап отуран ериңден маңа гарап йылгырып гойберди:

— Ери, жижим, йылындың герек? Ине, шейт-де, шинели гейин!

Шей дийип, бираз дымды-да:

— Шо гезек чөплән тезегини мекденде гоюп гиден сенми, Алтынай? — дийип сорады.

— Хава, мендим — дийдим.

Ол, гөйә өз янындан: «Менем шейле гүман эдйәрдим!» дийййән ялы, чына беримсиз эдип йылгыржаклады. Мугаллымың шейле йөнекейже бир хадысаны-да билендигине ве ядындан чыкармандыгына хайран галып, шонда яңакларымың гызарып гидени хенизлерем ядымда. Бегенжимден яңа депәм гөге етди. Дүйшенем мениң бегенжими аңды.

Келләмден сыпалап, ол шей дийди.

— Акылыңдан айланайын, жижим. Сениң укыбыңам гөвы... Эх, мен сени улы шәхере бир иберип билсемдим. Нәхили адам болуп етишердиң!

Дүйшен кенара тарап батлы әдимләп гитди.

Хәзирем ол мениң гөзүмиң алнында эдил шол шаглап акян деряжыгың боюнда элини аркасына тутуп, даг башларындан өвүсйән шемалың ак булутлары ковалайшына

ялдырап дуран гөзлери билен середип дуран ялы болуп дур.

Шо вагт ол нәмәниң пикирини этдикә? Белки, догрудан-да, ол шо махал мени улы шәхере окува ибермегиң арзувыны эдендир? Мен велин шо махал Дүйшениң шинелине доланып дуршума шейле пикир эдйәрдим: «Эгер-де мугаллым мениң доганым болаян болсады! Эгер-де мен өзүми онуң бойнуна оклап, оны пугта гуҗаклап билсемдим хем-де гөзлерими мәкәм юмуп, дүнйәдәки иң сүйҗи арзувларымы онуң гулагына чавуш чаксамдым! Эй, танрым, оны маңа доган этсене!»

Мегерем, шо махал бизиң хеммәмизем өз мугаллымымызы онуң адамкәрчилиги үчин, онуң хошниетлери үчин, бизиң гелҗегимиз хакдакы арзувлары үчин говы гөрендирис. Мениң пикиримче, биз о вагтлар оглан-огланҗыгам болсак, шуңа дүшүнйәрдик. Ёгсам хер гүн шейле узак мензиле гатнап, шемалдыр сыргындан яңа демимиз демимизе сыгман, эңашак гаялара чыкмага бизи нәме межбур эденмиш? Мекдебе бизиң өзүмиз гидйәрдик. Бизи о ерик зор билен әкидйән ёкды. Агзымыздан чыкян демимиз йүзүмизде, эллеримизде ве эшигимизде гыравлап дуран шол совук сарайда үшәп отурмага бизи хич кимем межбур эденокды. Бейлекилер Дүйшениң айдян затларына отуран ерлеринде гулак асяркалар, пежиң янына барып, гезек-гезегине йылнардык.

Шейле аязлы гүнлериң биринде (мениң ядыма дүшүшине гөрә, бу январың ахырларыды) Дүйшен бизи өйме-өй айланып, мекдебе әкидипди. Ол гашларыны бүргүдиң ганаты ялы яйып, сесини-үйнүни чыкарман гелйәрди, йүзи болса эдил тапланан гара полатдан ясалана меңзейәрди. Биз хенизе-бу гүне ченли өз мугаллымымызы бейле халда гөрмәндик. Оңа середип, бизем бирхили ювашадык.

Ёлда улы сыргын габат гелдиги, адатча, илки Дүйшениң өзи ёл салып уграрды, ызындан болса мен йөрәрдим. Бейлекилерем бизиң ызымыза дүшердилер. Ине, шу гезегем Дүйшен гиҗесине гар яган депәниң бәрсинден бейлекилериң өңүне дүшүп гелйәрди. Кәте адамлара терсин бакып серетсеңем, онуң ягдайына дүшүнмек, гөвнүнде нәме бардыгына гөз етирмек болҗак экен. Ине, шонда-да бизиң мугаллымымызың халының харапдыгы гөрнүп дурды. Онуң йүзи салыкды, өзем аягыны зордан алярды.

Шол вагтлар гөзүмизиң өңүне бир-э ак задың, бир-де гара задың гелип дураны шу гүнки ялы ядымда: топар тутуп ёкарык чыксага-а, Дүйшениң эгни гара шинелли ягырнысы гөрүнйәрди, ёкардан болса сыргындан долы депе дүйәниң өркүҗи ялы агарып гөрүнйәрди.

Биз барамызда Дүйшен пеҗе от салмак билен болмады.

— Туруң ериңизден! — дийип, ол бизе буйрук берди.

— Бизем еримизден турдык.— Келләңизи яланачлаң!

Биз боюн товламан, келләмизи яланачладык, олам келлесиндәки будёновканы бада-бат чыкарды. Биз мунуң нәме-нәмедигине дүшүнмейәрдик. Сонра мугаллым гарҗашык сес билен шей дийди:

— Ленин арадан чыкды. Хәзириң өзүнде бүтин ер йүзүниң адамлары өр туруп матам тутяр. Сизем дуран ериңизден бутнамаң. Ине, шу ерик, онуң суратына середип дуруң. Гой, бу гүн хич хачан ядыңыздан чыкмасын.

Бизиң мекдебимиз эдил үстүни сыргын басан ялы дым-дырслыкды. Шол дым-дырслыкда дивары дешигинден гирйән шемалың шуввулдысы-да эшидилип дурды, дашарда тозгалап ягян гарың самандыр сыпалың үстүне шыбырдап дүшүши-де гулага илйәрди.

Шагаланлы шәхерлериң сесини-үйнүни чыкармаян, дуран ерини лерзана гетирйән заводларың сесини кесен, демир ёл билен шакырдап барян отлуларың сакга сакланан, бүтин дүнйәниң матам тутан чагы халкың уҗыпсызҗа бир бөлеҗиги болан бизем өз мекдебимизде мугаллымымыз билен бирликде яс тутуп, гаравулда дурдук, биз шонда өзүмизи Ленине хеммелерден бетер гынанаян хем-де оңа иң якын адамлар хасап эдип, онуң билен хошлашярдык. Эгни харбы френчли Ленинимизиң болса яралы элини бойнундан асып, шол дивардан середип отурышыды. Өзем айдың ве пәк назары билен бизе: «Өзүңизе нәхили аҗап гелҗегиң гарашяндыгыныбери билсеңиздиңиз, балаларым!» дийип отуран ялыды. Шол дым-дырслыклы пурсатда-да гөйә ол бизиң гелҗегимиз хакда ойланяндыр өйдйәрдим.

Сонра Дүйшен гөзяшыны еңи билен сүпүрди-де:

— Мен шу гүн волоста гитҗек — дийди.— Өзүмем партия гирмек үчин гитҗек. Үч гүнден доланып гелерин.

Шол үч гүн мениң өз өмрүмде гөрүп-эшиден гыш гүнлеримиң иң газаплылары болуп, мыдама ядыма дүшүп дур. Хамала диерсиң, тебигатың хайсыдыр бир кувватлы

гүйчлери арамыздан гиден белент адамың орнуны долдурҗак болян ялыды: шемал дынман шувлаярды, ерден гар соврулярды, совук аяз йүзүңи-гөзүңи ялап барярды... Тебигат хадысасы нәдерини билмән, бир оңа урунярды, бир муңа, бир гөрсеңем, аглай-аглай йүзүни ере берйәрди...

Обамыза үмсүмлик аралашды, булутларың астында гаралып гөрүнйән даг этегинден-де сеза чыкмаярды. Түйнүклерден инчеҗик түссе чыкаянам болса, өйүнден дашары чыкян адам ёкды. Онуң үстесине, мөҗек барыныңам бирден нили азды дуруберди: олар гүндизине-де ёлда-ызда гөрнүп уградылар, гиҗесине болса обаның голай-голтумында ики яна хөлтүлдәп, тә даң саз берйәнчә увлашып чыкярдылар.

Нәмесиндендигини билемок велин, шейле совукда эгни еке гат шинелли нәдип оңярка, поссуны бери болса болмыямы дийип, мениң гара гайгым мугаллымымызды. Дүйшениң доланып гелмели гүни велин, мен бир зат дуян ялы, бүс-бүтин өзүми йитирәйменми. Айын болмаса, гар яган чола ёла середип, онуң гелйәнини-гелмейәнини билмек үчин, ылгап дашарык чыкардым. Эмма гел нириде, зат нириде.

«Ниредесиң, мугаллымымыз? Сенден гаты хайыш эдйәрин, гүн гиҗикмәкә доланавери. Биз саңа гарашярыс, эшидйәңизми, мугаллым! Биз саңа гарашярыс!»

Эмма чола сәхра мениң бу сорагларыма бирҗик-де «хә» бермеди, нәмедендир мен агламага дурдум.

Мениң зол гирип-чыкып дурмам гелнеҗемиң йүрегине дүшен бора чемели.

— Сен шу гапылары өз угруна гойҗакмы я ёк? Ханы өз ериңде отур-да, йүплүгиң билен бол. Ишиги хаңлада-хаңлада чага барыны дондурдың. Ханы гөрейин ене бир аягыңы сек бакалы! — Шейдип, хемле барыны урды-да, соңра өйден чыкарман саклады.

Эййәм агшам дүшүпди, мениң болса мугаллымымызың геленинден-гелмәнинден хабарым ёкды. Шоңа гөрә-де, мен нәме эдип, нәме гойянымы-да билмейәрдим. Бир-ә, Дүйшениң доланып гелҗек диен вагтының ёкдугыны ядыма салып, эййәм оба гелендир-ле дийип, өз-өзүме гевүнлик беренкиши болярдым. Бирденем, сыркавландыр-да, шонуң үчин хаял йөрәп гелйәндир, боран дагы турайса, гиҗәниң ичинде азашмагам даш дәлдир дийип гайга батярдым. Иш биленем веҗим ёкды, бирхи-

ли элими-аягымы йитирип отырдым, эгрип отуран йүплүгим айын болмаса үзүлер дурарды, муна-да гелнежемиң гахары гелйәрди.

— Бу гүн саңа нә дөв чалды? Элиң агачданмыды! — дийип, гелнежем барха гахар-газаба мүнйәрди. Сонра чыдам кәсеси долуп: — Әй, сени ерлер ювутсын! Бар, гит-ле, Сайкал мамаларың халтасыны элтип бер — дийди.

Бегенҗимден яңа бөкүбересим гелйәрди. Чүнки Дүйшен шол гарры мамаларынкыда болярды. Сайкал мама билен онуң адамсы Гартанбай икиси мениң эҗемиң дашкырак гарындашыды. Мен озалларам кәте олара барардым, ятып гайдян вагтларымам боларды. Гелнежемиң шу ядына дүшдүми-нәмеми, опчасыны худай билйәр, йөне ол халтаны узатды-да:

— Сен шу гүн эдил ачлык йылының сокусы ялы, йүрегиме дагы дүшдүң — дийди.—Бар, гүм бол гөзүмиң алнындан. Эгер гаррылар гөвнесе, шоларда ятып гайдыбер...

Мен ховлудан ылгап чыкдым. Шемал йүзүни-гөзүни ялап, болмаҗысыны болярды, учганаклап ягян гарам шемал деген йүзүңе от болуп япышярды. Мен халтаны голтугыма гысып, озал йөрәп гиден атың ызы билен обаның о четине ылгап барярдым. Келләмде велин шол бир пикирди: мугаллымымыз доланып гелдимикә-гелмедимикә?

Барсам, ол доланып гелмәндир. Мениң зордан демими дүрсәп, гапыларында донуп галмагыма Сайкал маманың йүреги ярылан ялы болды.

— Саңа нәм болды? Нәме бейле ылгап гайдыпсың эйгиликми бери?

— Ай, хич-ле. Халтаңызы гетирдим. Шу гүн сизде ятыберсем нәдеркә?

— Ятавери, кейгим. Йөне болуп гелшиң-ә тас йүрегими ярыпды. Гүйзден бәри гара бермән оңяң-ла, гыз. Бәррәк геч-де, мазалыҗа йылын.

— Сенем, кемпир, газана эт ат-да, мыхманыңа хеззет эт, ынха басым Дүйшенем гелер — дийип, пенҗирәниң агзында отурып, көне кече эдигини ямап отуран Гартанбай сесленди.—О бирвагтлар доланып геләймели ялыды велин, ай, боляр-да. Гараңкы дүшмәнкә геләеди-дә. Ябымыз-а өе гайтмалы боланда, ялтанманы билйән җанавар дәлдир.

Хә диймән гараңкам дүшди. Йүрегим эдил гаравулчылык чекйән ялы, ит үйрсе-де, адам сеси эшидилсе-де, бирхили агзымдан чыкып барярды. Дүйшен велин энтеклерем гара беренокды. Сайкал мама, хер задам болса, бизи гүррүң билен гүймәп, о диен гайгы-гусса чекмәге гоймаярды.

Биз, Дүйшене гараша-гараша, гиҗәни ярым этдик, Гартанбай болса халыс ядан боларлы.

— Ханы, хелей хан, говусы, ер салсана. О бу гүн гелмесе герек. Вагт гаты гиҗикди. Иши көп начальниклер, белки-де, ишлери чыкып, оны алып галандырлар, ёгсам бирейийәм өйде болаймалы ахырын.

Гоҗа ятмак билен болды.

Менинем ерими пеҗиң гапдалында бир четден салдылар. Эмма велин гөзүме чүй какылан ялыды. Гоҗа бир бейлесине, бир эйлесине агдарылып, кә асгырярды, кәте-де хайсыдыр бир дога окап, бир затлар-бир затлар диййшдирийәрди:

— Мең ябыҗыгым нәтдикә? Бир гысым бедәни-хә мугт берҗек киши ёкдур, арпаның болса сатлыгам ёк.

Гартанбай басым ука гитди, эмма шемал барха гүйҗәп, аркайын ятмага гоймаярды.

Шувлаян шемал кә җайың депесини дырмалап гайдярды, кәте-де айнаның йүзүни сыпалап, пенҗесини дивара урярды. Гүйчли шемалың агдар-дүңдер эдйән затларының дивара патлап дегйәнини ятан ериңде-де эшитсе болярды.

Гоҗаның хәлки сөзлери мени ынҗалыкдан гачырды. Мениң гөвнүме болмаса, мугаллым гар дүшен ёлда ялыды, ол хә диймән геләйҗек ялыды. Ука гидениме кән вагт гечипми-гечмәнми, ончасыны-ха билемок велин, бирден нәмедир бир зат мени келләми яссыкдан галдырмага меҗбур этди. Бир эрбет сес яңланды-да, шо·бада-да йитип гитди. Мөҗек! Онда-да еке мөҗек дәл-де, бир топар. Хер хайсы бир яндан гыгырышды-да, дерревҗигем бири-бирлерине голайлашдылар. Хеммесиниң сеси бир ере бирикди-де, шол гүйчли шемала гошулып, кә голайда эшидилйән ялыды, кәте-де бир алысдан гелйән сесе меңзейәрди. Кәте бу сес о диен узакда дәл-де, эдил обаның бир четинде ялыды.

— Бораган ялы-ла! — диййп, кемпир пышырдады.

— Ёк, бейле дәл, кемпир! Олар ким-де болса бириниң ковалаян боларлы. Я адамы, я-да ябыны тутҗак боляна

меңзеш. Эшидйәрмиң? Олаң тутҗак боляны Дүйшен бери болмабилсе ягшыдыр херпә. Шуң ялы ерде өз җаныны аямазлыгам бардыр о пеләкетиң.— Гартанбай гараңкының ичинде поссуныны гөзләп, ховсала дүшйәрди.— Ышык як, кемпир, ышык! Өзүңем басымрак болсана!

Биз горкымыздан яңа деррев зөвве галдык, Сайкал кемпир чыраны тапып якынча, яңкы мөҗеклериң сесем бирден кесилен ялы болды.

— Тутайыпдырлар өйдйән, йигренҗилер! — дийип, Гартанбай эли таяклы дашарык чыкыберҗек боланда, итлер үйрүшдилер. Кимдир бири гары җыгылдадып, пенҗирәниң гапдалы билен гечди-де, гапыны гыссанмач какмага дурды.

Отагың ичини аяз гаплап алды. Басым гөзүмиз Дүйшене дүшди. Деми демине етишмән, йүзи ак там болан ол ыраң атып, ичерик гирди-де, дивара япланды.

— Яраг бериң! — дийип, Дүйшен бир демде айтды.

Биз хич зада дүшүнмедик ялы, алҗыраңңылыга дүшдүк. Мениң-ә гөзүмиң өңлери гараңкырады гитди, бир гаррыларың:

— Гара гойнумыз худай ёлуна, ак гойнумыз худай ёлуна! Бәхеведдин пириң өзи саклаверсин. Шу сенми бери? — дийип пышырдайышларыны эшидип галдым.

— Яраг бериң, яраг! —дийип, Дүйшен ене гайталады.

— Яраг ёк. Саңа нәм болды, нирә гитмекчи?

Гаррылар Дүйшениң эгнине япышдылар.

— Таяк бери бериң!

Эмма гаррылар:

— Хич ере-де гитмерсиң, биз дирикәк хич ере-де гитмерсиң — дийип чынларына тутдулар.— Говусы, бизи өлдүр-де гидибер!

Мен бирден бүтин гөврәмиң ысгыныныӊ гачаныны аңдым-да, сесими-үйнүми чыкарман, ёргана гирмек билен болдум.

— Етишип билмедим, эдил өе етиберемде ызымдан етдилер — дийип, Дүйшен демини дүрсәп-дүрсемәнкә, элиндәки гамчысыны дула оклап гойберди.—Ябым-а ёлда халыс ысгындан дүшди, мөҗеклерден гача-гача зордан өзүни оба атды, онсоңам билдирки ялы болды. Өленҗе бадына-да, мөҗеклер онуң маслыгына топулдылар.

— Ябы оварсына гитсин-ле, өз җаныңы гутаран ериң боляр, иним. Ябың йыкылмадык болса, олар сеңөзүңем аман гутармаздылар. Миннети Бәхеведдин пир-

ден чекәймели. Инди чөшүн-де, ода голайрак отур. Ханы, узат әдигиңи, чыкарып берейин — дийип, Гартанбай онуң дашында пырланярды.— Кемпир, сен болса газаныңда бар задыңы гыздыр...

Олар одуң башында орнашдылар, диңе шонда Гартанбайың йүреги ерине гелен ялы болды.

— Ери, боляр-да, иен-ичениң өзүңки, гөрен-эшидениңден хабар берип отур. Нәме бейле гич ёла чыкыпсың-ла?

— Волость комитетинде болан межлис узага чекди. Мен партия гирдим.

— Узага чекипдир, таң эдипдир. Эртеси ёла дүшәйсең болмаярмы. Ызыңа ит салып кован-а ёкдур ахырын.

— Мен чагалара шу гүн доланып гелмеги вада берипдим — дийип, Дүйшен жогап гайтарды.—Эртир ирден болса окува башламалы.

— Хәък, акмагың бири! — дийди-де, Гартанбай зөвве еринден туруп, келлесини яйкамага дурды.— Эшидйәмиң, кемпир: ол бурнуның сүмүгини оңармаянлара вада беренмиш! Эгер дири галаймадык болсаң нәдердиң? Айдяныңа-гойяныңа пикир бери берйәрмиң?

— Сөзүмде тапылмак мениң боржум ахырын, агам. Сиз, говусы, башга зат хакда: озаллар пыяда гидип, бу гезек сизден улаг диләп гидишим, оны болса мөжеклере ял эдип гайдышым хакда айтсаңызлаң...

— Гүррүң о хакда баранок. О ябы оваррасына гитсин-ле. Гой, ол сениң башың садакасы болсун! — дийип, Гартанбай гатырганды.— Бүтин өмрүми ябысыз гечирдим, индем дөв урасы ёк. Совет хәкимиети дурса, ябам эдинер гидерис...

— Хак айдярсың, какасы — дийип, Сайкал кемпир гөзяшыны сүпүрип отурышына сөзе гошулды.— Өлмесек, башга-башга затларам эдинерис... Совамака, ийип отур, балам...

Олар дымышды. Арадан аз вагт гечип-гечмәнкә, Гартанбай тезек көзүни дөрүп отурышына башыны ашак салып, шей дийди:

— Мен саңа середйән велин, Дүйшен, сен акмак оглан дәл ялы, гайтам акыллы йигиде меңзейәрсиң. Йөне шу мекдеп билен, шу хич зада акылы чатмаян чагалар билен нәме үчин сүйренишип йөршүңе велин мен-ә дүшүнип билйән дәлдирин. Я башга иш тапаңокмы? Бирине

чопан дурайсаң болмаярмы? Хем-э гарның док болар-ды, хем-де гейим-гежимден мәтәчлик чекмездиң...

— Сизиң маңа ягшылык этҗек боляныңыза мен дү-шүнйән, агам. Эмма шу чагаларам улалансоңлар, сизиң хәзирки болшуңыз ялы, бирвагтлар: бизе мекдеп нәмә-мизе герек, билим нәмәмизе герек дийшип отурҗак бол-салар, Совет хәкимиетиниң иши илерлемез. Шоңа гөрә-де, мен мекдеби өзүме агыр йүк хасап эдемок, агам. Эгер-де мен чагалары окатмагы оңат башарсам, башга хич задынам арзувыны этмездим. Ленинем, ине, шей дийипди ахырын...

Гартанбай Дүйшениң сөзүни бөлди-де:

— Айтсаң-айтмасаң, нәме, сен өз-өзүңи бейле гына ярсың-ла, Ленини гөзяш эдениң билен дирелдип билмер-син! Эгер дүнйәде шейтмәге гурбы чатҗак бир гүйч бол-салы! Нәме, сен өзүңден башга гынаняң адам ёкдур өйдйәрмиң... Сен мениң бөврүме бир диң салып гөр, эдил ажы ялын ловлап дурандыр. Өз сыясатымың сең сыясатың билен габат гелҗегини-гелмежегини-хә биле-мок велин, Лениниң өзге дине уяндыгына-да серетмез-ден, мен ол адама хер гүн бәш вагтымы ырман дога окаярын. Кәте нәче гынансагам, эдип билҗек алаҗымыз ёкмыка дийип пикир эдйәрин, Дүйшен. Мен-ә, Дүйшен жан, бу меселә шейлерәк дүшүнйәрин: Ленин халкың арасында галды, ол несилден-несле гечер йөрер...

— Шу айданларыңыз үчин саг болуң, агам, саг бо-луң. Сизиң пикир эдишиңиз догры. Ол бизиң арамызда. Гиденем болса, биз өз эден ишимизи Лениниң ады билен өлчәрис...

Оларың гүррүңини эшидип ятышыма, мен өзүми гөйә алыс бир ерден асса-асса йөрәп, өйүмизе голайлашып гелйән ялы дуйярдым. Илки середәймәге бу затларың ба-ры дүйше меңзейәрди. Дүйшениң саг-аман гайдып геле-нине ынанмага илки-илкилер өзүми межбурам эдип билмедим. Бирденем мениң дарыган калбым хич зат билен өңүни алып болмаҗак шатлыкдан долды дурубер-ди, ол шатлык, гөйә диерсиң, эдил җана шыпа берйән сув ялы дынзап гелйәрди. Шол икарада бегенҗимден яңа меңңүрип гойберипдирин. Мегерем, мениң шо вагтки бегенишим ялы бегенен адам ёк болса герек. Шол пур-сатда хич зат-да: шу өем, дашарда шувлап дуран шем-лам, обаның четинде Гартанбайың еке-тәк ябысына түйт-мүйт эдип дуран бир топар мөжегем пархыма дә-

ди. Хич зат пархыма дэлди! Йүрегимем, пайхасымам, бүтин калбымам шол бир шатлыкдан, адаты болмадык бегенчден долуды. Мен меңңүрйэн сесими эшитмесинлер диййип, ёрганы башыма чекдимде, агзымы элим билен пугта юмдум. Эмма Дүйшен:

— О-л пежиң аңырсында хамсыгып ятан ким? — дийип сорады.

— Ожагаз Алтынай-ла. Пахыржык хэлки галмагалдан горкупдыр-да, аглап ятыр — дийип, Сайкал айтды.

— Алтынай? О ниреден чыкды? — дийип, Дүйшен зөвве еринден турды. Мең башужума гелип, дызына чөкди-де, эгнимден ювашжа тутды:—Алтынай, саңа нэм болды? Сен нэме аглаярсың?

Мен йүзүми дивара өврүдим-де, өңкимденем бетер меңңүрмэге башладым.

— Нэмеден горкдуң ахырын, жиҗим? Хий, бейдибем бир аглап ятмак бомы, инди сен уллакан гыз болупсың ахырын... Ханы, бәриңи бак...

Мен Дүйшени багрыма басып, гөзяшдан яңа гызарып гиден йүзүми онуң эгнине гойдум-да, гайтадан меңңүрмэге дурдум. Нэче бес эдейин дийсем-де, өзүме эрк эдип билемокдым. Бу затларың бары бегенҗиме болярды.

Гартанбай еринден туруп, ховсала дүшүп уграды:

— Горкусына йүреги сүйшен болаймасын! Ханы, кемпир, бир затлар окашдырсана, бол басымрак...

Үчүси үч ерден от алан ялы болды. Сайкал бир затлар окан киши болуп, йүзүме бир гөрсең-э совук сув, бир гөрсеңем гызгын сув сепелейэрди, шейдип отурышына өзем мен билен дең аглаярды.

Мениң «йүрегимиң сүйшмегиниң» улы бегенчден яңадыгыны бир билседилер. Йөне оны мең өзүмем шо махал айтмага эҗап этмэемде-де, гелширип айтманы оңарҗак дэлдим.

Өзүми дүрсэп, тэ ука гидйэнчэм, Дүйшен янымдан турман, өзүниң совук эли билен мениң гызып дуран маңлайымы сыпап отырды.

Гыш еңсесини гөркезип уграды. Инди бахарың мавы өвүшгинлери гөзе илйэрди. Дүзлүклерден гайдян мылайым хова даглыклара аралашярды. Мылайым хова өзи билен топрагың бахар рухуны, тэзе сүйдүң ысыны алып

гелйәрди. Гар топбаклары эрәп угрансоң, даглыклардакы буэларың-да доңы чөшүлип, кичижик чешмелер эмеле гелйәрди, сонра болса олар ёлда бирикишип, часлы акян чайы эмеле гетирйөрдилер-де, кәл барыны сувдан долдурярдылар.

Мегерем, бу бахар мениң биринжи бахарым боландыр. Хер ничик болса-да, шол бахар мениң гөзүме өңки бахарлардан ып-ыссы гөрүнди. Бизиң мекдебимизиң дуран ериндәки депеден серетсең, гөзүмиң алнында бахарың ажайып дүнйәси яйылып ятырды. Ер, хамала диерсиң, голларыны яйып, дагдан ылгап гайдышына гүнүң ышыгы хем-де еңлес үмез билен гапланан алыс сәхралыкларда сакланып билмейән ялыды. Ниредедир алысларда доңы чөшүлен көклер гөм-гөк болуп гөрүнйәрди, ниреденидир алыслардан йылкыларың кишңейши эшидилйәрди, нирелердедир алысларда асмандакы булутларың ичи билен учуп барян дурналар гөрүнйәрди. Ол дурналар нирелерден гелип, йүрегедүшгүнч хем-де сурнай овазы билен нирелере чагыряркалар?..

Бахарың гелмеги билен бизиңем кейпимиз көкелип уграды. Дүрли-дүрли оюнлары тослап тапып, гүлүшмесиз зада-да гүлшер йөрердик, окув гутарансоң болса мекдепден тә оба ченли ёл бойы алагалмагал турзуп, ылгашып гайдардык. Бу болшумыз гелнежемиң гөвнүни турмаярды, шона гөрә-де, ол майыны тапдыгы маңа гаргамак билен боларды:

— Сен нәмәңе гувдураяң, тула! Улугыз боланына акылыны дагам етиреси геленок, гыз. Илиң сең ялылары берийәм эре чыкып, чагалы-чугалы болды, а сен болсаң... Мекдебе гатнамакданам бир пише бор экен... Дурубер бакалы, мен сени мазалыжа эле саларын...

Илкинжи гезек гаргынышы болмансоң, ондан өмүрбойы эшидйәнимем гаргынч болансоң, догрымы айтсам, гелнежемиң бу хайбат атмаларыны кән бир гөвнүме-де гетирип дурмадым. Маңа Улугыз болупсың дийнни айтмасы-ха дүйбүнден адалатсызлыкды. Шу бахарда мениң боюм бары-ёгы бирнемежик өсүпди.

— Сен энтеклер сачлары хүжжерип дуран гызжагазла — дийип, Дүйшен гүлер йөрерди.— Үстесине-де сачың сап-сары өйдйән!

Дүйшениң сөзлерине биржик-де гатырганмаярдым. Элбетде, сачларым хүжжерип дурандыр өйдүб-ә өз янымданам пикир эдйәрдим велин, сачымың реңки сап-

-сарыдыр өйдүп дурамокдым. Уалып, гелин болам-соңам шейле бор йөрермикәм? Мениң нәхили овадан гелин болҗагыма гелнеҗем шонда-да бир середип гөр-сүп. Дүйшениң айтмагына гөрә, мениң гөзлерим янып дурмуш.

Бир гезек мекдепден ылгап гелсем, ховлымызда да-ңылгы дуран ики саны дел ябы гөрдүм. Ябыларың эер-лерине, жылавларына серетсең, оларың эелери даглык-дакы обаларың бириндеи гелен боларлы. Оларын базардан гайдып гелйәркәлер я-да дегирмене барярка-лар, озалларам бизиңкә совлаймалары барды.

Гапыдан гирип-гирмәкәм, генлеҗемиң ясама гүлкүси ичимден от болуп гечди: «Егенҗик, сен, о диен гысылып-говрулып отурма, гарып галаясың ёк. Гайтам, оҗагазы эле салаңсоң, мыдам мени ятлар йөрерсиң. Хи-хи-хи!». Онуң айдянларына хә берйән сеслерем гулагыма илди, маңа гөзлери дүшенлеринде болса, хеммеси бирден дым-дырс болды. Ҝечәниң үстүнде язылгы сачагың башында йүзи дым гызыл бир дешли адам төңңе ялы болуп отыр-ды. Ол чүмре геен тилки телпегиниң ашагындан маңа гөзүниң гытагы билен серетди-де, ардынҗыран болуп, ене ере серетди.

Гелнеҗем мени:

— Гызым, гелдиңми, акыллым! — диен хошамай сөзлер билен гаршылады.

Агамам кечәниң о четинде маңа нәтаныш бир адам билен отырды. Ол икиси карт ойнап отуран ерлеринде арак ичип, бәшбармак сымышлаярды. Оларың икиси-де серхошды, өзлерем карт уранларында келлелерини бир-хили үйтгешик булаярдылар.

Бизиң чалҗа пишигимиз сачага голайлашыберҗек боланда, хәлки гызыл йүз адам оны батлы питикләп гойберди велин, о җанавар бөкүп хонда дүшди. Сүңклек бармаклар гаты җай деген борлы! Мен нәлер чыкып гитмекчидим велин, хич угруны тапмадым. Шо ха-латда генлеҗем дадыма етишәйди.

— Гызым, газанда нахар бардыр, совамака, бар-да тамшан — дийди.

Мен чыксамам-а чыкдым велин, гелнеҗемиң бу болуп отурышындан гөзүм сув ичмеди. Йүрегим бүкгүлдеди дурды. Гитдим улы үнҗә.

Бирки сагатдан хәлки адамлар атландылар-да, даг-лыга тарап гитдилер. Шо бада-да гелнеҗем хемишеки-

же гаргынчларыны ягдырып уграды велин, бирхили йүрегим ерине гелен ялы болайды. Мен: «Бү-йә серхошлыгындан яна сүйжи дилли болан боляр экен-ов» диен пикире гитдим.

Арадан көп вагт гечмәкә бизе Сайкал кемпир гелди. Мен дашарда бир зада гүйменип йөрдүм, эмма онуң сөзлерини велин эшидйәрдим:

— Худай саклаверсин! Бейтсең, гүл өмрүни күл эдәерсиң.

Гелнежем билен Сайкал кемпир икиси бир-бирине гезек бермән, бир задың давасыны эдйәрди, соңра болса кемпир гахарлана-гахарлана даш чыкды. Маңа аларылып хем-де дөзмезлик билен серетди-де, сесини чыкарман, ёла дүшди. Мен нәдерими билемокдым. Ол маңа нәме үчин бейле гахарлы серетдикә, гөвнүне дегәен-ә дәлдирин?

Эртеси Дүйшен хер нәче билдирмежек болса-да, онуң йүзүниң салыкдыгыны, нәмәнидир бир задың аладасына батандыгыны бада-бат андым. Үстесине-де онуң өзүме тарап серетмейәндигини андым. Окув гутарып, хеммәмиз топар тутуп уграмызда, Дүйшен ызымдан гыгырды:

— Дур энтек, Алтынай! — Мугаллым габадыма гелди-де, йүзүме чиңериле-чиңериле середип, элини эгниме гойды.— Сен өйүңизе гитме. Айдяныма дүшүндиң герек, Алтынай?

Мен горкымдан яна доңуп галдым. Шонда гелнежемиң мени нәтжек боланына инди-индилер дүшүнип галдым.

Дүйшен:

— Сең дерегиңе өзүм жогабыны берерин — дийди.— Энтежик бизде болубер. Өзүңем кән бир менден даша гитме.

Белки, йүзүм-гөзүм өзүмки дәл ялы боландыр-да, Дүйшен алкымымдан тутды-да, гөзүме середип, өңкүлери ялы йылгырып гойберди.

— Горкуп отурма, Алтынай! Мен яныңдакам хич кимден ховатыр этме. Мекдебе гатна-да, окабер. Башга бирҗик задыңам пикирини этме... Ёгсам бу горкак халына... Онсоңам көпден бәри гүррүңини бержек болуп йөрдүм.

Хайсыдыр бир гүлкүнч зады ядына салып, ене гүлүп гойберди.

—Шо гезекки ядында герек? Гартанбай ир билен туруп, бир ере ём-ёк болупды. Серетсем, биринн ызына тиркәп гелипдир, кимдир өйдйәрсиң? Җайнагың тебип кемпирини. «Бу нәм болдугы?» дийип сораярын. «Гой, окасын» дийййәр. «Болмаса, Алтынайың горкусындан яна йүреги сүйшүпдир» дийййәр. Мен: «Оны ызына ит салың-да, ковуң бу ерден, ол аклыгына бир гоюн биленем кайыл болмаз, ябымызы берәйсегем борды велин, онам мөҗеге берәйдик» дийййән. Сен болсаң укуда ятырдың. Шейдибем, мен ол тебиби ёла салдым. Гартанбай соң бир хепделәп мениң билен гепле шмән, «Сен мени масгара этдиң» дийип өйкелейәр. Хер ничигем болса, Гартанбайдыр онуң аялы говы адамлар. Олар ялылара мыдам душулып йөрмейәр. Ханы, йөр инди, өе гайдалы, Алтынай...

Мугаллымың бидерек ере гахарыны гетирмеҗек болуп, шунча өзүми эле алҗак болянам велин, ховсала салан пикирлер угрума гоянок. Гелнеҗем хә диймән ызындан гелип, мени гүйч билен әкидәйҗек ялы болуп дур. Өе элтенсоң болса, олар нәдейин дийсе эдип отурмалы, обада олара нәдйәсиң диййҗек ёк беллин. Шейдибем, үстүме ягы дөкүләйҗек ялы, узынлы гиҗәни чирим этмән гечирдим.

Дүйшен, элбетде, мениң ягдайыма дүшүнйәрди. Белки-де, шоңа гөрә, ол мениң үнсүми тукат пикирлерден совҗак болуп, эртеси мекдебе ики саныҗак дарагты элтендир. Окув гутарансоң, мени голумдан тутуп, чете чыкарды.

Ол бирхили гүмүртик йылгырды-да:

— Хәзир икимиз бир иш эдели — дийди.—Шуҗагаз дерек агачларыны мен сең үчин гетирдим. Икимиз олары отурдарыс. Шолар улалып, гүйҗүне гиринчә сенем улалып, говы адам болуп етишерсиң. Сен хем-ә гөвни пәк хем-де акыллы машгала. Мениң гөвнүме болмаса, сен улы алым болуп етишәйҗек ялы. Гөрерсиң велин, шейле болубам чыкар, мен шейле болҗакдыгына айнада гөрен ялы ынанян. Сен хәзир шу дерек чыбыклары ялы яшаҗык. Гел, булары өз элимиз билен отурдалы, Алтынай. Гой, ылым сениң маңлайыңы ачсын, акыллыҗам...

Гөк шахалыҗа бу яшаҗык дереклериң бойы мениң боюм билен дес-деңди. Биз олары мекдебиң эдил голайҗагында экемизде дагдан өвсен шемал бу дережиклериң кинниванҗа япракларыны илкинҗи гезек ыралап, гөйә

диерсиң, олара җан берен ялыды. Япраклары гымылдап, дереклериң өзи болса халланлап гитди...

Дүйшен бираз ыза сүйшүп:

— Серет, нәхили оңат! — дийип йылгырды.— Инди болса бу ерик х-о-л чешмеден япҗагаз чекели. Буларың нәхили сыратлы дереклер болуп етишҗегине онсоңам бир серет. Олар бу депәниң үстүнде ики доган ялы хатарланар дурар. Олар элмыдама-да адамларың гөзлерине илер дурар, асыллы адамлар болса олара гуванар. Шонда дурмушам бир башгача болар, Алтынай. Гөрҗек говы гүнлеримизиң әхлиси өңүмиздедир...

Дүйшениң асыллылыгының өзүми нәхили толгундырандыгыны азу-кән беян эдере хәзирем дегерли сөзлер тапып билемок. О вагтлар-а йөне оңа агзымы өвелдип середип дурмакдан башга зады билемокдым. Мен, хамала диерсиң, илкинҗи гезек гөрйән ялы, онуң гөрмегей йүзүне, мылайымдан мәхирли гөзлерине, ише вердиш болан гүйчли голларына, гөвүн гөтерижи йылгырышына аңкарылар дурардым. Хенизлер өзүме мәлим болмадык задың нәганыш, тәзе дуйгусы мениң калбымда толкун атып җошярды. Оңа: «Мугаллымым, шейле адам болуп дүнйә инениң үчин саг болун... Мениң сизи гуҗакласым хем-де өпесим гелйәр!» дийәесим хем-де Дүйшениң бойнуна өзүми оклаясым гелйәрди. Эмма бейтмәге богнум ысмаярды, шейле сөзлери айтмага утанярдым. Айдаян болсамам-а болҗакды велин...

Эмма мавы асманың астындакы депәниң үстүнде, бахарың гөм-гөк өвсүп отуран ләлезарлыгының ичинде дуркак, хер хайсымызың өз арзувымыз барды. Шол пурсатда мен өз башымдан инен ховпы-да бүтинлей ядымдан чыкарыпдым. Мен эртир өзүме нәмәниң гарашяндыгының-да, инди ики гүнден бәри гелнеҗемиң мени гөзлемейәндигиниң-де пикирини этмейәрдим. Белки-де, олар мени ятларындан чыкарандырлар, белки-де, мени бимаза этмеҗек боляндырлар? Эмма Дүйшен велин шуларың хем пикирини эдйән экен.

Биз оба бакан уграмызда, ол шей дийди:

— Сен о диен гайга-да галып йөрме, Алтынай, бир алаҗыны тапарыс. Биригүн мен волоста гитҗек. О ерде сең хакда гүррүң берерин. Белкем, мен сени шәхере окува иберер ялы эдерин. Гидерсиң герек?

— Нәме эт дийсеңиз, шонам эдерин, мугаллым — дийдим.

Шәхер дийилйәниң нәхили затдыгыны гөз өңүне гетирип билмейән-де болсам, мениң шәхер хакда эййәмден арзув этмегим үчин Дүйшениң яңкы сөзлери-де етерликди. Бир гөрсең-ә ят үлкеде өзүме нәбелли бир задың гарашяндыгындан горкярдым, бир гөрсеңем ёла рована болмага тайярдым—гараз, инди шәхер мениң күйүм-пикирим болупды.

Эртеси мекдебе барамда-да мен шонуң пикирини эдйәрдим. Хемем шәхерде кимиңкиде болмалыдыгының пикирини эдйәрдим. Кимиңкиде болсамам, одун айрарын, сув гетирерин, кир юварын, гараз, нәме буюрсалар, шоны эдер йөрерин. Сапак вагты шу затларың пикирини эдип отыркам, хайы гачан мекдебимизиң дашындан эшидилен ат аягының дүкүрдисине дуйдансызлыкда тисгиндим гитдим. Бу шейле бир дуйдансызлыкда болды, өзем атлар шейле бир гаты чапып гелйәрдилер велин, олар мекдебимизи хә диймән басгылайҗак ялыды. Бизиң хеммәмиз үшерилип, доңан ялы болуп галдык.

— Үнсүңизи башга яна совмаң-да, өз ишиңиз билен болуберин — дийип, Дүйшен чалт-чалт гепледи.

Бирденем гапы җаркылдап ачылды велин, гапыда биз гелнеҗеми гөрүп галдык. Онуң гахарҗаң йүз-гөзи гүлкини тутдурярды. Дүйшен гапа барды-да:

— Сиз нәме иш билен гелдиңиз? — дийди.

— Мениң нәме иш билен геленимиң саңа дахылы ёк. Гызымы әре чыкарҗак.— Дүйшене шейле җогап гайтарды-да, ол маңа окдурылды.— Эй, ыкманда!—Онянча-да Дүйшен онуң өңүни габалады.

— Бу ерде әре чыкарар ялы хич ким ёк, хеммеси окувчы! — дийип, Дүйшен кесгитли хем-де юваşлык билен айтды.

— Ончасыны гөрерис. Эй, эркеклер, тутуң-да, сүйрән ганҗыгы!

Гелнеҗем атлыларың бирине элини булап гойберди. Онуң элини буланы шол тилки телпекли гызыл йүз адамды. Онуң ызы билен эли чиш таяклы атлыларың ене икиси дызап гелйәрди.

Мугаллым еринден бутнаман дурды.

— Эй, чөпдүйби, сен нәме, илиң гызына өз аялың ялы серенҗам берен болярсың? Совул ёлдан!

Гызыл йүз адам Дүйшениң үстүне айы болуп топулды.

Дүйшен ишигиң сөесине ыкҗам япышып:

— Бу ерик гирмәге сизиң хакыңыз ёкдур, бу мекдеп!—дийди.

— Мен айтманмыдым! — дийип, гелнежем чиркин сес этди.— Бужагаза онуң өзи көпден бәри гөз гыздыряр. Бу ганжыгам онуң хажык-хужугына гидипдир!

Гызыл йүз адам гамчысыны булайлады-да:

— Сениң мекдебиңи әсгерйән киши ёк бу ерде!— дийип, урды хемләни.

Эмма Дүйшен ондан өңүртди. Онуң гарнына бүтин гүйжи билен депип гойберди велин, ол ах чекип йыкылды гитди. Шо бада-да эли чиш таяклы дуран икиен мугаллымың үстүне топулды. Чагалар болса гөзяш эдип, маңа окдурылдылар. Мекдебиң гапысы урлан зарба чыдаман, күл-пагыш болды. Менем өзүме япышан чагалары ызыма тиркәп, урушянларың үстүне окдурылдым.

— Гойбериң мугаллымы! Урмаң оны! Ынха мен, нәтсеңиз шейдиң-де, мугаллымы урмаң!

Дүйшен ызына гаряды. Эндам-җаны гана боялгы Дүйшен дийсең газаплыды. Ерде ятан тагтаны элине алып, оны айлап гойберди-де:

— Гачың, чагалар, оба тарап гачың! — дийип гыгырды. Онуң:—Гач, Алтынай!—диенем шолды велин, гыкылыгың арасында онуң бирденкә деми тутулды.

Онуң бир элини дөвдүлер. Дөвлен элини гурсагына тутуп, Дүйшен бираз гөтинҗекледи, эйлекилер болса өкүз ялы бөгүришип, инди гаравсыз галан гөргүлини өңкүден-де бетер енҗип башладылар.

— Ур! Ур! Индер келлесинден! Чем гелен ерине урубер!

Гахар-газаба мүнен гелнежем ызына хәлки гызыл йүз адамы тиркәп, мениң алкымыма дыкылды. Олар мениң сачымы аркама атдылар-да, сүйрәп дашары чыкардылар. Мен бар гүйҗүми жемләп, бир гобсундым, шонда алагалмагалың ичинде доңуп галан чагалара хем-де гара гана булашып, дивара сөенип дуран Дүйшене зордан гөзүм каклышды.

— Мугаллым! — дийип, найынҗар гарайыш билен серетдим.

Эмма мугаллымың маңа хемаят бермәге меҗалы ёкды. Доңйүреклериң ургусындан яңа серхош ялы ыраң атяпам болса, ол энтегем аяк үстүнде дуруп билйәрди, өзем келлесини галдырмага ымтылярды, ол доңйүрекле-

рин болса о гөргүлини шол енҗип дурушларыды. Мени йыкдылар-да, эл-аякларымы сарадылар. Шо махал Дүйшенем тогаланып гитди. Мен ене:

— Мугаллым!— дийип гыгырдым.

Эмма мениң агзымы дыкдылар-да, эериң өңүне кесердип басдылар. Гызыл йүз адам атың үстүнде отуран еринден мени эли хем-де күкреги билен гысып гөврайҗак болярды. Дүйшени енҗен бейлеки икисем бада-бат атланды, гелнеҗем болса пыяда йөрәп барян еринден мениң келләме юмруклап:

— Алдың герек алмытыңы!— дийип, гыҗалат барыны берйәрди.— Гөрйәмиң, мен сени нәдип алып чыкдым! Мугаллымынам сүрегине етдирэймедимикә...

Эмма бу энтек онуң сүрегине етдирдиги дәлди. Бирден ыздан онуң:

— Алты-на-а-ай!— диен мердана сеси эшидилди.

Мен атың эеринин өңүнден салланғы келләми зордан галдырып, оңа гарадым. Ызымыздан ылгап гелйән Дүйшен экен. Өлдир ялы енҗилип, гара гана булашан ол элине келле ялак даш алып, ылгап гелйәрди. Тутуш класымызам аглап хем гыкылык турзуп, онуң ызына дүшүпдир.

Ол бизиң ызымыздан ковалап:

— Дуруң, вагшылар! Дуруң!— дийип гыгырярды.— Гойбериң оны, гойбериң! Алтынай!

Залымлар аяк чекди, атлы барянларың икиси болса Дүйшениң дашына айланышды. Дөвлен эли пәсгел бермез ялы, ол еңини дишләп, бейлеки элиндәки дашы айлап салды, эмма даш дегмеди. Яңкы атлы барян икиси болса оны эллериндәки ужы чиш таяклары билен уруп-батга йыкды. Мениң гөзлеримиң өңи гараңкырады гитди, бир өзүм биле окан ёлдашларымың мугаллымың янына ылгап барып, горкуларындан яңа хич зат эдибилмән дуранларыны гөрүп галдым.

Нирә, нәдип гетиренлеринденем хабарым ёк. Бирвагт өзүме гелсем, ятан ерим өйүң ичи экен. Ир доган асуда хем-де хич хили ховсала дүшмедик йылдызлар ачык түйнүкден ышыклап середишйәрдилер. Голайдан акян деряның, бирем мал сүрүлерине гаравулчылык чекйән чопанларың сеси эшидилйәрди. Оды өчүп гиден оҗагың башында йүзи гатан гурбагаңкы ялы бир тукат кемпир отырды. Йүзүниң реңки ериң реңкине чалым эдип дур. Мен йүзүми бейлеки тарапа өврүрдим-де,

ятыбердим. Оны велин гөзүмде окум болса атҗакдым!

— Гара сыгыр, туруз оны!— дийип, гызыл йүз буйрук берди.

Гараягыз аял яныма гелди-де, гатап гиден, чорлы эли билен эгними силтешдирди.

— Өз тайыңы хажык-хужук эт-де, көшешдир. Гөвнемесе, барыбир басым онуң билен беллисини этмели борус.

Шейдип, ол өйден дашары чыкды. Гараягыз аял болса ериндеңем гозганмады, екеҗе агыз сөзем айтмады. Белки, ол лалдыр? Онуң күле дөнен гөзлеринде нур диен затдан нам-нышан-да ёкды. Чагалыгындан урлуп-сөгүлип, аңкасы ашырылан гүжүклерем боляр. Ызгытсыз адамлар оларың келлесине чем гелен зат билен урярлар, о пахырлар болса оңа кем-кемден өвренишип гидиәрлер. Эмма шейле гүжүклериң найынҗар гарайшында үйтгешик бир гамгынлык дуюляр велин, хий, гояй. Шу гараягыз аялың өлиңки ялы гөзлерине середенимде, гөвнүме болмаса, дири дәл ялыдым, эййәм габырда ятан ялыдым. Эгер-де деряның сеси гулагыма иләймедик болса, янкы айданларыма тас өзүмем ынаныпдым. Сув велин шаггылдап хем-де агып-дөнүп, эркин акып ятырды...

Гара йүрек гелнеҗе, хернә өмүрбойы гаргышдан гөзүң ачылмаяды-да! Хернә мениң гөзяшым билен гара ганым жанына ганым болаяды-да!.. Шейдип, мен он бәш яшымын ичинде аял болдум... Онда-да чагасы өзүмден улы залымың...

Үчүленҗи гиҗе дийленде мен хер этмели-хесип этмели гачмалы диен карара гелдим. Гой, ёлда йитирим болайын, гой, мениң ызымдан ковгы чапсын, онда-да өз мугаллымым Дуйшен ялы, ахыркы демиме ченли элимле барыныбери эдип галайын.

Гараңкының ичинде ишик басышыны эдип ишиге бардым, элләп гөрсем, ол букдүрилип ишилен танап билен пугта саралып гойлупдыр. Есерлик билен чигишдирилип даңлан йүпи гараңкының ичинде чөшәймек мүмкин дәлди. Онсон мен нәхили-де болса, сумүп гечмек үчин өйүң тәримини галдырмага сынанышдым. Эмма олам башартмады: өйүң тәримидир уклары-да чөвшин эдилип дашардан пугта даңлан экен.

Хайсыдыр бир йити яраг тапып, ишикдәки йүпи кесмекден башга алач галмады. Даш-төверегими дөкүшдирсем-де, ужы чиш чакланражык бир таякдан башга зат элиме илмеди. Башга алач тапмамсоң, өйүң дүйбүни яңкы ужы чиш таяк билен көвүп башладым. Бу эдйән ишим, элбетде, умыт багларлык иш дәлди, йөне нәме эдип, нәме гойяныңымы шо вагт өзүмем билемокдым. Келләмде еке бир совулмаз пикир барды — шо нежисиң хащылдысы билен түкениксиз хор чекмесини эшитмезлик, шу ерде галмазлык үчин я-ха жаныңы алып галмалыды я-да өлмелиди, оңа боюн эгмезлик үчин өләйсеңем, эркинликде сөвешип өлмелиди.

Икинжи аял! Шу сөзи нәхили йигренйәндигими бир билседиңиз! Бу сөзи хайсы бировач заманда ким тослап тапдыка? Хич зада ыгтыяры етмейән, жаны хем-де тени билен гул болян аялың ягдайындан гөзгыны хем бир ягдай бормы! Гара маңлайлар, габырда ятан ериңизден туруң, иши гайтгынлыга, харланмага, адам мертебесинден махрум эдилмәге сезевар боланларың рухлары, туруң ериңизден! Жебир чекенлер, туруң ериңизден, гой, шол заманларың гараңкы түми сарсып гитсин! Муны сизиң гүнүңизе дүшенлериң иң соңкусы болан, шу такдырың үстүнден этләп гечен мен айдярын!

Шу сөзлери хачан-да болса айтмагың өз пайыма дүшжекдигинден шо гиже мениң хабарым ёкды. Мен шонда өйүң дүйбүни алжыраңңылыкда, гүдуз ачан ялы көвйәрдим. Эмма топрак дашлы болансоң, оңлы көвдүрмейәрди. Мен ери дырначаклап, бармакларымы гара ган этдим. Өйүн тәриминиң ашагындан эл сокаймалы боланда, даң саз берди. Итлер үйрүп уграды, гоңшы-голаңлар өрүшип башлады. Йылкылар дүкүрдешип сув ичмәге гечдилер, гоюн сүрүлери-де өрә сүрүлди. Соңра кимдир бири өйүң гапдалына гелип, онуң чөвшүсини чөшмәге хем-де дурлукдыр үзүклери сыпырмага дурды. Бу — шол үмсүм гараягыз аялды.

Диймек, оба гөчмәге тайярланян боларлы. Эртир ирден илки гечиде, сонра болса о ерден бүтин томсуна гечидиң аңырсындакы даглык жүлгә гөчүлжекдиги хакда дүйн гулагыма чала каклышан гүррүң шо махал гүпбе ядыма дүшди. О ерден гачмагың белли-бетер кындыгы ядыма дүшүп, өңкимденем бетер алада галдым.

Шол газып угран еримден турман отырдым. Эден ишими гизләбем билҗек дәлдим, гизлемегиң гереги-де ёкды... Гараягыз аял өйүң тәриминиң ашагының көвлен ерини барыбир гөрүпди ахырын, эмма гөрсе-де, хич зат айтман, өз иши билен гүмра болуп йөрди. Асыл оңа хич задың дахылы ёк ялыды, дурмушда онуң дуйгусыны оярян бирҗик-де зат ёк ялыды. Ол кемтересинден адамсынам турузмады ахырын, ондан ёла дүшмәге көмек бермегини сорамаг-а бейледе дурсун. Әри ёргандыр поссуның ашагында айы кимин хор чекип ятырды.

Әхли дурлукдыр үзүклер йыгналып, өй ялаңачланан болса-да, мениң шол тора дүшен ялы болуп отурышымды. Деряның аңры йүзүнде адамларың өкүздирябыларына гошларыны йүклейишлери гөрүнйәрди. Бирденем мениң гөзүм ниредендир шол адамларың янына гелен үч атла дүшди, ол атлылар янкылардан нәмелердир бир затлар сорашдырдылар-да, бизе гаршын ура дылар. Илки мен олар адамлары ёла салмага геленлердир өйтдүм, соң серетдим-де, аналып галдым. Оларың бири Дүйшен экен, бейлеки икисем шинелиниң якасы гызыл петлицалы милиция папаклы адамлар экен.

Отырын велин, дириди гимем билемок, өлүдигимем, кемтересинден сесимем чыкарып билмедим. Мугаллымымың дири галанына-ха бегенйән, гутаран адамдыгыма, бетнам эдилендигиме утанҗымдан яңа болса ере гирәйейин диййән...

Дүйшениң келлеси саралгы, бир эли болса бойнундан асылгыды. Ол атдан бөкүп дүшди. Аягының зарбасы билен ишиги дөвди-де, өе күрсәп уруп, гызыл йүзлиниң үстүндәки ёрганы серпип гойберди.

Азм уруп:

— Тур!— дийди.

Ол келлесини ёкары гөтерип, гөзлерини сүпүришдирди, Дүйшене топулмакчы боланам шолды велин, өзүне ченелен милиция наганларына гөзи дүшенден бада-бат йүзи ак там болды гитди. Дүйшен онуң эзенегинден тутды-да, силкеләп гойберди, соңунданам келлесини чекди өзүне.

Ак дишлерини ялпылдадып, ол:

— Харамзада! Инди билйәрмиң нирә гитмелидигини! Дүш өңе!— дийди.

Ол сесини-үйнүни чыкарман йөрәп уграды, Дүйшен велин ене оны сүденекләп-хем-де ызындан гарап, бозук сес билен шей дийди:

— Нәме, сен оны чөп-чалам депеләп ялы депеләндирин өйдйәрмиң?.. Ялан айдярсың, сенден дөвран өтди, инди онуң дөври гелди, сен болсаң сүрегине етдирен адам!..

Гызыл йүзлә эдигини гейдирдилер-де, эллерини аркасына даңып, ата атардылар. Милиционерлериң бири аты идип, бейлекиси болса ызындан сүрүп барярды. Мен Дүйшениң атына мүндүм, олам гапдалымдан йөрәп барярды.

Биз уграберемизде, ызымыздан якымсыз бир оваз эшидилди. Ол ылгап гелйән хәлки гараягыз аялды. Ол эдил дәлирән ялы, эриниң янына барды-да, онуң келлесиндәки тилки телпегини кесек билен гайдырып гойберди.

Ол чиркин сес эдип гыгырярды:

— Бу-йә мениң ганымы соранын үчин, езит!—дийип, ол айылганч гыгырярды. — Бу-да маңа гөркезен гара гүнүң үчин, езит! Аркайын болай, дири сыпмарсың!

Ол кырк йыллап өз эриниң эденине дәл диймедик болара чемели. Инди велин көпден бәри йыгнанан бар гахары чогуп чыкыпдыр, гүл өмрүни күл эден ажы гүнлериң ахы түтәп чыкыпдыр. Онуң ичинден-багрындан гечип барян зензелеси жүлгәниң гаяларында яңланды гитди. Ол горкусындан яңа бүкдекләп барян эриниң бир эйлесине, бир бейлесине гечип, она тезек диймән, даш диймән, шыкгы диймән, нәме элине илсе зыңып, нәлет барыны окаярды:

— Ылахым, сең аягың деген еринде от-чөпем гөгермәеди-дә! Ылахым, мейданда мейидиң галып, гөзүңи гарга чокайды-да! Инди бери сени худай гөркезмәверсин! Оварра бол гөзүмиң алнындан, ганым, оварра бол!— Соң ол дымды-да, ызынданам дады-перят эдип, ирәдир бир яңа ылгап гитди. Гөйә ол өзүниң елиң угруна ыкжаян сачларындан гачып барян ялыды.

Ылгашып гелен гоңшулар ата атланып, онуң ызындан ковдулар.

Эдил эрбет дүйш гөрүп туран ялы, келләм гүвләп дурды. Атың үстүнде баршым гаты гөзгыныды. Дүйшен

бираз өңе дүшүп, мениң мүнүп барян атымы идип барярды. Ол саралгы башыны ашак салып, сесини чыкарман барярды.

Бедибагт җүлгеден араны ачянчак эп-эсли вагт гечди. Милиционерлер бизден эп-эсли араны ачдылар. Дүйшен ябыны саклады-да, маңа өмрүнде илкинҗи гезек найынҗар гарады. Ол:

— Алтынай, мениң гүнәми өт, мен сени горап саклап билмедим — дийди. Соңра мениң голумдан тутды-да, оны өз яңагына етирди.— Эгер сен мениң гүнәми өтсеңем, мен хич хачан өз гүнәми өтмен...

Мен зөрлетдим-де, өзүми ябының ялының үстүне гойбердим. Дүйшен болса гапдалда дуран еринден мениң сачларымы сыпалап, сесими гоярыма гарашярды.

Ол ахырсоңы:

— Бесдир инди, Алтынай, гидели — дийди.— Гулак гой, мен саңа бир зат айдайын. Өңкүси гүн мен волоста гидип гелдим. Сен шәхере окува гидйәрсиң. Эшидйәрмиң?

Шырлап акян дуры сувлы чайың башына барып, аяк чекемизде, Дүйшен шей дийди:

— Алтынай, атдан дүш-де, ювун.— Шей дийип, ол җүбүсинден бир бөлек сабын чыкарды.— Ме, Алтынай, гысганма-да ювнубер. Ислесең, мен бейлерәк айрылайын-да, ябымы отладайын, сен чыкарын-да, сува дүшүнәй. Өзем болан затларың әхлисини ядыңдан чыкар-да, олары хич вагт ятлама. Сува дүшүн. Алтынай, сүңңүң еңләр. Хошмы?

Мен башымы атдым. Дүйшен бейлерәк гиденсоң, чыкарындым-да, аякларымы сува усуллык билен сокдум. Сувуң астындакы ак, гөк, яшыл, гызыл дашлар маңа середишйәрдилер. Чалт акян мавы сув топугымың астында гайнаярды. Мен сувы гошавушлап алярын-да, гурсагыма сепелейәрин. Сув эндамыма яйранда, мен шу гүнлерин ичинде илкинҗи сапар биыгтыяр йылгырярын. Йылгырмак, гүлмек нәхили хезил! Өвран-өвран өвха атярын-да, сувуң угруна йүзүп гидйәрин. Йүзүп-йүзүп, сувуң пес акян ерине етйәрин-де, ене часлы акян ерине йүзүп гидйәрин.

— Соңкы гүнлериң әхли кири билен хапасыны әкидевери, сув! Менем эдил өзүң ялы пәкизе эдевери!— дийип, пышырдаярын-да, нәмә гүлйәнимем билмән гүлйәрин.

Нәме үчин адамларың ызы оларың иң гадырдан ерлеринде өмүрлик галмаярка? Эгер-де мен Дүйшен билен дагдан гайдан пыяда ёлумызы хәзириң өзүнде тапайсам, шол ере япырылып, мугаллымың ызыны өпердим. Шол пыяда ёл мениң үчин иң гадырды ерлериңем гадырлысы ахырын. Мени халас эден, менде тәзе ынам дөреден, маңа тәзе умытлар багладан, мениң гөзүми ачан шол гүн, шол ёл оң болсун... Шол гүн, шол ер саг болсун...

Арадан ики гүн геченден соң, Дүйшен мени станция алып гитди.

Болҗак иш болансоң, мениң обада галасым гелепокды. Тәзе дурмушы тәзе ерде башламалыды. Адамларам мениң шейле карара гелениме унадылар. Сайкал билен Гартанбай икисем мени ёла салып, төверегимде гаймалашярдылар, эдил чага ялы гөзяш эдйәрдилер, маңа ёл үчин дүвүнчек барыны узадярдылар. Бейлеки гоңшуларымызам, давачыл Сатымгула ченли мениң билен хошлашмага гелипдилер.

Сатымгул маңа:

— Аллыңы хак ачсын, балам — дийди.— Ёлуң ак болсун. Чекинме-де, Дүйшен мугаллымың айданы билен болубер, шейтсең хор болмарсың. Сен пикир этме, бизем кәбир затлара дүшүнип уградык.

Мекдебимизиң окувчылары арабаң ызына дүшүп, мени эп-эсли ере ченли уградып, узак вагтлап эл булап галдылар...

Мен Дашкендиң етимлер өйүне уградылан бир топар чага билен биле гитдим. Станцияда бизе эгни гайыш курткалы бир рус аялы гарашып дуран экен. Соң-соңларам мен даг ичиндәки шу дерекли станцияның үстүнден энчеме гезек әйләк-бейләк гечипдим. Гөвнүме болмаса, йүрегимиң ярысыны шо ерде мыдамалык галдыран ялыдым.

Меневше ренкли бахар агшамы, гөйә бизиң бирек--бирекден айра дүшйәндигимизи билйән ялы, бирхили гамгын хем-де гуссалыды. Дүйшен айра дүшйәндигимизе гынанягдыгыны, бу айралыгың ёкуш дегйәндигини билдирмезлиге салҗагам болса, мен билйәрдим, себәби мениң шол айралык ядыма дүшдүги, бокурдагым долуберйәрди. Дүйшен мениң сачларымы сыпалап, гөзлерими, йүзүме, хатда пальтомың иликлерине ченли дыкгат билен середйәрди.

Ол:

— Мен сени, Алтынай, хич хачан өз янымдан бир әдимем гойбермездим. Эмма саңа пәсгел бермәге хакым ёк. Сен окамалы. Мен-ә, нәме, о диен соватлам дәл. Гит, шейтсең говы бор... Белки, сен хакыкы мугаллыма болуп етишерсиң, шонда бизин мекдебимизи ятларсың, белки, янса-да эларсын... Гой, шейле-де болайсын, оваррам...— дийди.

Станцияның жүлге тарапындан паровозың сеси эшидилди, отлының ышыгы-да гөрүнди. Станциядакы адамларың хысырдысы көпелди.

Дүйшен мениң голумы гысып, гырылжык сес билен:

— Ынха, хәзир үграрсың — дийди.

— Багтың ачык болсун, Алтынай. Иң эсасысы ока, ока...

Мен, бокурдагым долуп, хич зат айдып билмедим.

Дүйшен мениң гөзяшымы сүпүрип:

— Аглама, Алтынай — дийди-де, бир зады ядына салды:— Хол икимизиң экен дереклеримизи өзүм өсдүрерин. Улы адам болуп геленде, оларың нәхили овадандыгыны гөрерсиң.

Шол икарада отлам етип гелди. Вагонлар хашлап-хашлап, аяк сакладылар.

— Ханы, хошлашалы!— дийип, Дүйшен мени гужаклады хем-де маңлайымдан өпди.— Сагжа бол, ёлуң ак болсун, хош, мәхрибаным... Горкма-да, батыргай гидибер.

Мен отла мүндүм-де, эгнимден ызыма гарадым. Дүйшениң яралы элини бойнундан асып, маңа өңи тараңкыран гөзлери билен середиши, соңра болса, гөйә маңа голайлашмак ислейән ялы, ыкжамланышыны мен хич вагт ядымдан чыкарман. Шол пурсатда-да отлы еринден гозганды.

Ол ызымдан:

— Хош, Алтынай! Хош, чырагым!— дийип гыгырды.

— Хош, мугаллым! Хош, мениң гадырдан мугаллымым!

Дүйшен вагоның гапдалы билен ылгап гелйәрди, соңра галды, ызынданам бир өңе дызады-да:

— Алты-на-а-ай!— дийип гыгырды.

Ол инди айдардан гичдигини билсе-де, эдил маңа мөхүм бир зады айтмагы ядындан чыкарып, инди болса

ядына дүшүрен ялы гыгырды.. Онуң йүрегинден, калбындан бөвсүп чыкан шол сес хениз-хенизлерем гулагымда яңланып дур.

Отлы туннелден гечип, дүз ёла дүшди-де, чалтлыгыны артдырып, мени газак сәхраларының ичи билен тәзе дурмуша, тәзе гөреше, тәзе зәхметлере тарап алып гитди...

Хош, мениң мугаллымым, хош, мениң илкинҗи мекдебим, хош, мениң чагалыгым, хош, мениң хениз хич киме аян этмедик сөйгим...

Хава, мен Дүйшениң арзув эден улы шәхерлеринде, онуң гүррүңини берен улы әпишгели улы мекдебинде окадым. Соңра мен рабфагы гутардым, Москваның Марксизм-ленинизм институтына ибердилер.

Оканымың узак йылларының довамында мен энчеме кынчылыклар чекдим, ылмың чылшырымлыкларыны эле алып билмерин өйдүп, энчеме гезек рухдан дүшдүм, эмма хер гезекде-де кынчылыклы пурсатларда өз илкинҗи мугаллымымың өңүнде җогап бермели борун өйдүп, ыза тесмедим. Иллере ансатлык билен башардан затлара мен зәхмет чеке-чеке зордан етдим. Себәби мен бар зады башдан башламалы болдум.

Мен рабфакда окап йөркәм, мугаллымыма хат языи, оны сөййәндигими айтдым, оңа гарашдым. Ол мең хатыма җогап гайтармады. Шоң биленем бизиң хат язышмамызың арасы кесилди. Бу меселәни орта атмага онуң разы болмандыгының себәби мең окамагыма пәсгел бермеҗек болландыгыдыр дийип пикир эдйәрин. Белки, ол мамла боландыр... Белки, башга-башга себәплер боландыр? Мен шо вагтлар гөрги яманыны гөрүплер чыкдым, пикирими үйтгедиплер чыкдым...

Мен илкинҗи диссертациямы Москвада горадым. Бу мениң улы хем дүйпли еңшим болупды. Шол йылларың ичинде мен обамыза гара салып билмедим. Шол икарада-да уруш башланды. Гүйзүң аякларында Москвадан гөчүрилип, Фрунзә угранымда мен мугаллымымың шол312 уградан станциясында отлудан дүшдүм. Мениң багтым гетирди, өз обамызың үстүнден совхоза гидйән араба бада-бат душ геләйдим.

Эй, эзиз үлкәм, биз үчин уршуң агыр йыллары сени гөрмек миессер этди. Өзгерен үлкәми гөрүп, бегенҗиме ики болубилмедим — тәзе-тәзе обалар эмеле гелипдир, көп-көп ерлер сүрлүпдир, тәзе-тәзе ёллар билен көпрү-

лер салныпдыр. Эмма уруш бу душушыгын кейпини бозды.

Обамыза голайлашдыгымча толгунярдым. Мен өзүме нәтаныш тәзе көчелере, тәзе өйлердир баглара алысдан сын эдйәрдим, соңра өз мекдебимизиң отуран депесине серетдим велин, бирден демим демиме етишмән уграды — шол депәниң үстүнде эгин-эгне бершип, ики саны улы дерек отырды. Олар шемала ыгшылдашып отырдылар. Шолара гөзүм дүшүбем, мен бүтин өмрүм бойы мугаллымым диййип йөрен адамымың өз адыны илкинжи гезек тутдум.

— Дүйшен!— диййип пышырдадым.— Маңа эден ягшылыкларың әхлиси үчин саг бол, Дүйшен! Диймек, ядыңдан чыкармансың... Сенден тамамам шейледи...

Арабакеш оглан мениң гөзяшымы гөрүп, ховсала дүшди:

— Сизе нәм болды?

— Ай, хич-ле. Сениң бу колхозда танаяның бармы?

— Элбетде, бар. Хеммесем өзүмизиңки.

— Дүйшени, шол мугаллым болан Дүйшени танаяңмы?

— Дүйшенми? Ол гошун гуллугына гитди ахырын. Оны шу араба мүндүрип, военкомата элтип гайданам өзүм-дә.

Обамызың гырасындан гиремизде, мен ол огландан арабаны сакламагы хайыш этдим-де, арабадан дүшдүм. Дүшдүмем-ә велин, пикире-де чүмдүм. Шейле ховсалалы пурсатда өйме-өй айланып, танышларымы гөзлемәге, мени танаярмысыңыз, мен сизиң илдешиниз-дә диймәге богнум ысмады. Дүйшен болса гошун гуллугындады. Онсоңам мен гелнежем билен агамың яшаян еринде хич хачан гөрүнмезлиге ант ичипдим ахырын. Адамларың көп гүнәсини гечмек боларды, эмма мениң пикиримче, бейле залымлыгы хич-ким хич хачан багышламазды. Кемтересинден мен оларың оба геленими билмеклерини-де исләмокдым. Мен ёлдан совулдым-да, шол депәниң үстүндәки дереклере тарап уградым.

Эй, дереклер, дереклер! Сизиң гөк чыбыклы көрпеже дарагт болуп отураныңыздан бәри нәче вагт гечди. Салам, мениң нерессеҗиклерим, салам, мениң достларым, салам, сүйтдеш доганлар. Сизе тагзым эдйәрин.

Сизи экип, кемала гетирен адамың әхли арзувы, әхли велилиги хасыл болды. Онуң диен дөврем гелип етди! Йөне душман бизиң юрдумыза чозды-да, ол элине яраг алып, ене өз арзувларыны горамага гитди.

Сиз нәме бейле гусса чекийәрсиңиз, нәмеден налаярсыңыз, нәмәниң гайгысыны эдийәрсиңиз! Я-да гышың голайлаяндыгындан, совук шемалларың өз япракларыңызы ёлҗагындан налаярмысыңыз? Я-да сизиң шахаларыңыздан халкың гам-гуссасының иңңилдиси эшидилийәрми?

Хава, ене гышам гелер, ацзакларам болар, ёвуз бораганларам болар, эмма велин язам чыкар...

Мен гүйз япракларының чыбшылдысына гулак асып, кән дурдум. Дарагтларың дүйбүнден акян ябы кимем болса бири голайда арчандыр: кәтмениң тәзе ызы гөрнүп дур. Ябың ичини долдурып дуран дуры сув бирнемеҗик булдураяр, онуң йүзүнде болса дереклериң сары япраклары гаймалашып йөр.

Мугаллым! Белки, сен311 олмаз... Мугаллым! Белки, сен уграмазың өң янында-да бу ере гелип гиденсиң... Булар сениң кәтмениң ызы болмалы... Басымраҗык еңиш билен, җаны сагат доланып гелевери хернә. Дереклер, сизем шонуң дилегинде болавериң...

Депәниң үстүнден маңа тәзе мекдебиң депеси гөрүнйәр, оңа реңк чалныпдыр, бизиң мекдебимизден болса нам-нышанам галмандыр.

Сонра мен ашаклыгына индимде, ёлда габат гелен араба мүнүп, станцияуградым.

Уруш болды, соңра еңиш газаныллы. Адам бары аҗысынам гөрди, сүйҗүсинем: чагалар мекдебе какаларының мейдан сумкаларыны гөтерип гидердилер, эркек адамлар зәхмете доланып гелдилер, солдат барының аяллары гөзяш эде-эде, ахырынам башларына дүшен дуллук кысматына сессиз-үйнсүз кайыл болмалы болдулар. Өз якын ковум-гарындашларына гараша-гараша отуранларам болды. Гиденлериң әхлиси бир вагтда гелийәрми нәме?

Менем Дүйшениң нәхили боланыны билибилмедим. Мениң шәхере барян илдешлерим онуң дерексиз йитендигини, бу хакда оба Советине кагызам говшандыгыны гүррүң берердилер.

Олар:

— Өлен болаймагам мүмкин—дийип чаклаярдылар. —Вагт гечип баряр, ондан болса гөрдүм-билдим ёк.

Мен кәте шейле пикире гидердим: «Диймек, мениң мугаллымым гайдып гелҗек дәл-дә. Шол станцияда хошлашан белли гүнүмизден соң бирек-биреги гөрмек миессерем этмеди-ов...»

Кәте гечмиши ятламда, мен өз йүрегимде шейле гам-гуссаларың үйшүп гиденинем гүман этмейән экеним-ов.

Кырк алтынҗы йылың гүйз айларының аякларында мен Томск университетине ылмы командировка гитдим.

Сибире биринҗи гидишимди. Гыш дүшмезиниң өң янындакы шо махал Сибирь газаплы хем тукатды. Отлының әпишгесинден биреййәмки агачлар гап-гара дивар болуп гөрүнйәрди. Агачларың селчеңлейән ерлеринден болса турбасындан ак түтүн чыкып дуран үсти гара җайлар гөзе илйәрди. Совук ере дүшен илкинҗи гарың үстүнде хүжжүк гаргалар гаймалашярды. Асманың йүзи мыдам чытыкды.

Эмма отлының үстүнде мениң кейпим сазды. Бир купеде гелйән эли пишекли фронтчы йигит харбы дурмуша дегишли гызыклы гүррүңлер эдип берип, бизи гүлүшдирме кемини гоянокды. Онуң тослап тапян затларының аңырсының-бәрсиниң ёкдугына акылым хайранлар галды. Өзем онуң айдян затлары шейле бир йөнекей болансоң, ичинде гөвне гетирер ялы зат ёк, гүлкиниң аңырсында мыдама чын зат бар ялы болар дурарды. Вагондакыларың хеммеси ол адамы дийсең халады. Шейдип баряркак, Новосибирскиниң аңырларында бир кичиҗик разъездде бизиң отлымыз биразаҗык сакланды. Мен әпишгәниң өңүнде дуран еримден гоңшымың айдып берип отуран гызыклы гүррүңине гүлйәрдим.

Отлы бат алып, еринден гозганды: станциядакы екеҗе там әпишгәниң өңүнден гөзе каклышды гитди, отлы стрелканың деңине етенден, мен ыза чекилдим-де, геченсоң ене әпишгәниң өңүне бардым. Стрелканың янында дуран Дүйшен экен! Ол будканың өңүнде эли демир ёл байдаклы дуран экен. Өзүмиң нәхили боланымдан хабарым ёк.

— Дурун!—дийип, бүтин вагона гыгырдым-да, гапа ылгадым, нәтҗегими билмән дуркам, бирден гөзүм

стоп-крана дүшди велин, оны пломбасындан сыпырып гойбердим.

Вагонлар чакышып гитди, отлы сакга дурды-да, бирденкә гөтинледи. Полкалардакы затлар шакырдашып гайтды, гап-гачлар ере гачды, аял, оглан-ушаклар зензеле туруздылар. Кимдир биринин:

— Отлын ашагында адам галыпдыр!— диен горкунч сеси эшидилди.

Мен басганчага басып, гөзүм ер гөрмейән халыма, отлудан бөкдүм. Өнүмде нәме бардыгына үнс бермән, нәме боландыгына-да акыл етирмән, ылгадым стрелкачының будкасына тарап, Дүйшениң янына. Ызымда кондукторларын жүрлевүклеринин сеси гулагыма илйәрди. Адам бары вагондан өзүни оклап, дүшдүлер менин ызыма.

Составың дениниден бир демде ылгап гечдим, Дүйшенем маңа бакан ылгады.

Мен оңа топулып:

— Дүйшен, мугаллымым!— дийип гыгырдым.

Стрелкачы аңка-таңка болуп, маңа середип, аяк чекди. Ол Дүйшенди, йүзем шонункы, гөзем. Диңе озал мурты ёкды, өзем бирнеме гарташыпдыр.

Ол газакчалап:

— Сизе нәме болды, уям?— дийип, йүреги юкалык билен сорады.— Мегерем, сиз ялнышансыңыз, мен стрелкачы Жангазин, адымам Бейнев.

— Бейнев?

Гайгы-гуссадан, утанчдан яңа гыгыраймаз ялы, агзымы юммага нәхили етишенимми-де билемок. Мен нәмелер эдипдирин? Мен элими йүзүме тутдум-да, башымы ашак салдым. Нәме үчин аягымың астындакы ер ярылаймадыка? Мен стрелкачыдан өтүнч сорамалы, адамлардан гүнәми гечмеклерини сорамалы халыма, эдил доңнарадаш ялы, шол донуп дурун. Ылгап гелен ёлагчыларам нәме үчиндир дымып дурлар. Мен хәзир, маңа гыгырып, гаргап уграрлар-ов дийип гарашярдым. Шу элхенч дымышлыгың ичинде кимдир бир аял ичи-ичине сыгман:

— Гөргүли, муны әри я-да доганыдыр өйдүпдир велин, о диенем болмандыр, ялңышыпдыр — дийди-де, хамсыкмага дурды.

Адамлар гозгалаң тапдылар.

Кимдир бириси:

— Гөрсене боляи зады — дийди.

— Бетеринден сакласын, бу уршуң гөркезмедик гү-ни ёкдур-ла, көен арзувлар, агысы агланмадык йигит-лер энтеклер аз дәлдир-ле — дийип, бир аял оңа җогап гайтарды.

Стрелкачы мениң элими йүзүмден айырды-да:

— Йөрүң, мен сизи вагона элтейин, бу ери совук — дийди.

Ол мениң голтугымдан тутды. Бейлеки голтугымда нам бир офицер тутды.

Ол офицер:

— Йөрүң, гражданка, бизиң хеммәмиз дүшүнйәс сизиң ягдайыңыза — дийди.

Адамлар ёлдан совулдылар, мени болса җайламага экидйән ялы алып барярдылар. Биз өңден ювашжа йөрәп барярдык, бейлекилер болса ызымыз билен. Өңү-миздеи чыкан ёлагчыларам сеслерини чыкарман, бизе гошулышып барярдылар. Кимдир бириси мениң башы-ма сүтүкли яглыгыны атды. Купедәки гоңшымам хол гапдалдан пишегине сөенип, кейтиклэп барярды. Ол бирнеме өңе чыкып, мениң йүзүме серетди. Шадыян вәши, хошамай, мердана йигит хем, нәме үчиндир, йүзүни саллап барярды, гөвнүме болмаса, ол аглапдыр. Менем агладым. Составың гапдалы билен салдамлы йөрәп баряркак, мениң гулагыма телеграф симлериниң сыкылыгының хем шуввулдысының арасындан яс мар-шының овазы эшидилйәрди. «Ёк, мен оны инди өмрүм-де-де гөрүп билмен».

Отлының начальниги бизи вагоның янында саклады. Ол бармагыны чоммалдып, меңүстүме чишди, хайсы-дыр бир суд җогапкәрчилиги хакда, җериме хакда ай-дышдырды. Эмма мен бирҗигем җогап гайтармадым. Мениң хич зат пархыма дәлди. Ол маңа протокол уза-дып, гол чекмегими талап этди, эмма мениң галам тут-мага-да ысгыным галманды.

Шо махал мениң купедеш гоңшым оң үстүне пишеги билен абанды-да, элиндәки кагызы чекип алды. Ол:

— Азар берме оңа! — дийип гыгырды. — Мен гол че-керин, стоп-краны сыпыранам мен, җогабынам өзүм беререин...

Гиҗә галан отлы Сибирь топрагының гадымы рус үлкесиниң үсти билен хайдап барярды. Гиҗе мениң гоң-шымың гитарасының сеси гамгын яңланярды. Гутаран

уруш билен душушыкдан галан гамгын тәсири мен дул рус аялларының налалы айдымлары ялы йүрегиме салып барярдым.

Йыллар айланды. Гечмиш гечди гитди. Гелҗек өзүниң улулы-кичили аладалары билен өңе чагырярды. Мен эре гич чыкдым. Эмма душан адамым говы болуп чыкды. Чага-чугаларымыз бар, агзыбир яшаярыс. Мен инди философия ылымларының докторы. Басым-басымдан оңа-муңа гитмели боляр. Мен бирентек юртларда болуп гөрдүм... Өз обамыза велин соң бармадым. Онуңам, элбетде, себәплери барды, азам дәлди, эмма мен өзүми аклаҗак болуп дурамок. Өз илдешлерим билен арагатнашыгы кесмегим говы дәл, гечиримсиз зат. Нәдейин, такдырым шейле болды-да. Болан заады ядымдан чыкармандыгым-а бейледе дурсун, ёк, мен оны ятдан чыкарыбам билҗек дәлдим, йөне мен ондан бирнеме араны ачдым.

Дагларда шейле чешмелер боляр: тәзе ёл салыняр-да, оңа барян ёда ятдан чыкяр гидйәр, адамларам сув ичмек үчин о ерик сетанда-сейранда болаймаса совулмаярлар, шейдибем ол чешмелериң төверек-дашына нарпыздыр бөвүрслен битйәр. Онсоң олар танар ялам боланок. Шейле чешмәни ятлап, ыссы гүнде сувсузлыгыны гандырмак үчин, оңа улы ёлдан совулянларам аз-аз боляр. Бир адам барып, шо чоларан ери тапып, янкы от-чөплери ачып гөрдүги ичини чекер; көпден бәри буландырылмадык үйтгешик бир арасса хем совук сув өзүниң асудалыгы, чуңлугы билен онуң акылыны хайран эдер. Ол чешмеде өзүнем гөрер, гүнем, асманам, дагларам... Ана, шол адама шейле ерлери билмезлик күлли гүнә экен. Бу хакда ёлдашларыма хем айтмак герек дийип пикир эдер-де, индики сапара ченли ене ядындан чыкарар.

Кәте дурмушда-да шейле боляр. Мегерем, шоң үчинем оңа дурмуш дийилйәндир...

Яңырак обамыза барып гайдамсоң, шо чешмелер ядыма дүшди.

Элбетде, сиз шо вагт мениң нәм үчин Күркүревден гайтмак билен боландыгымың себәбини аңшыран дәлсиңиз. Эйсем мениң хәзир сизе гүррүңини берен затларымың әхлисини шо ерде адамлара айтмак болмазмыды? Ёк. Мен шонда бозулыпдым, өз-өзүмден утаныпдым, шоңа гөрә-де бада-бат гайтмак билен болупдым.

Москвада хәзир гиже сагат икиден ишлейәр. Мен мыхманхананың балаханасына чыкып, Москва ышыкларының эрканалыгына середип, обамыза барыбилдигим мугаллымым билен душушҗагымын, онуң ак сакгалындан өпҗегимиң пикирини эдип дурун...

Мен пенҗирелерими ачышдырярын. Отагымың ичини тәмиз хова гаплап аляр. Даң саз берип уградыгы, мен этюдларыма, өң чекмәге башлан суратымың гарамасына сиңе сын салярын. Башланып ташланан, ене тәзеден башланан суратлар дийсең кән. Эмма хәзирликче бу сурат хакда белли бир пикир айдардан иррәк. Томсуң шейле ир сәхерлери бирден келләңе гелип, гитдикче айдыңлашып барян, калбыңда ойнаклан эсасы зат маңа энтеклер тапдыранок. Дайданың үмүш-тамшында гезмеләп йөршүме ойланярын, ойланярын. Хер гезек шейле. Хер гезегем өз чекйән суратымың энтек диңе хыялдыгына гөз етирйәрин.

Хер ничик-де болса, өзүмиң хениз язылып гутарылмадык задым хакда сиз билен гүрлешесим гелйәр. Геңешесим гелйәр. Элбетде, сиз мениң чекҗек суратымың өз обамызың илкинҗи мугаллымы, илкинҗи коммунисти Дүйшен ага багышланҗакдыгыны гүман эдйәнсиңиз.

Эмма бу адамың ичи гөрешден долы чылшырымлы өмрүни, адам барының көптараплы такдырларыдыр хыжувларыны реңклер аркалы беян эдип билҗегими-билмеҗегими энтеклер гөз өңүме гетирип билемок. Мен шу җамың сувуны өз дөвүрдешлерим болан сизе нәдип дөкмән элтип билеркәм? Мениң йүрегиме дүвенчиетим сизе йөне бир етени билен оңман, нәдип оны ахлимизиң билеликдәки дөреден задымыз эдип борка?

Мен шу сураты чекмән-ә онуп билҗек дәл, йөне мени, гөр, нәче пикир, гөр, нәче ховсала гаплап алыпдыр! Кәмахаллар элимден хич зат гелмеҗек ялы болуп дур. Шонда шейле пикире гидйәрин: нәм үчин такдырым мең элиме чотга тутдурдыка? Бейле-де бир җебри-җепа бор экен-ов! Кәте велин, гөвнүме болмаса, даг ярмага-да гүйҗүм етәйҗек ялы. Шонда шейле пикире гидйәрин: серет, өврен, сайлап-сеч. Дүйшен билен Алтынайың дереклериниң тарыхындан хабарың ёк халына оларың саңа яшлык чагларында нәхили хезиллер берендигини ядыңа сал-да, шол дереклериң сураты